

~~26270~~

П. ЗАГОРУЙКО

3148

В И Д А В Н И Ц Т В О Р У Х І 93

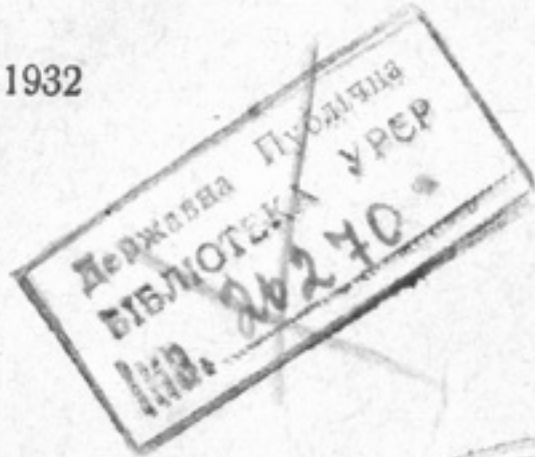
ДВА СВІТИ

П. ЗАГОРУЙКО

ДВА СВИТИ

ОПОВІДАННЯ

—
РУХ — 1932

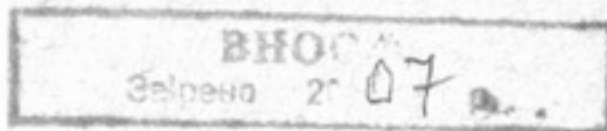
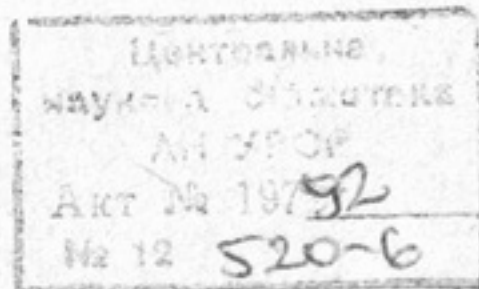

14.686

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису українського друку“ „Картковім репертуарі“ та інших показниках Української книжкової палати.

*Обкладинка худ. Кованько
Техкер. П. Плюндрас*

Видання „Рух“ кн. № 67.
Укрголовліт 6825/354. Зам. № 269
Передано до складання 3/III —
1932 р., підписано „друкувати“
25/V—1932 р. Стат. ф. В³—1 арк.
Тираж 4000, папір друк. р.
(776x10⁰⁰) 47 кгр. літер у тех-
нічному аркуші 243.000
Укрполіграфоб'єднання,
Школа ФЗУ, Полтава. 1932

ДОКАЗ

Тоненькою сірою смужкою розтягнувся Н-ний стрілецький полк і поволі, але вперто крок за кроком ріденькою розстрільною наближався до Дністра. Червоноармійці залягали за межами, перебігали від горбочка до горбочка, падали, підіймалися знову і йшли далі. То справа, то зліва раптом починало клекотіти.

Стріляли частим огнем, поливаючи металевим дощем ворога, що синіми купками перебігав через яр, зачіплювався за кожний кущик і коротко гарчав з-під нього кулеметною стріляниною.

На другому боці яру зеленіло село, що спустилося кількома біленькими хатками вниз, виставивши їх неначе чотових.

Чотовий Шмалько, з обвітреним худорлявим обличчям і розхрістаними грудьми, біг попереду своєї чоти, плутаючись трохи кривими ногами в мішанці, й, оглядаючись на червоноармійців, люто лаявся.

— І куди ти стріляєш, матня з грисом. Не бач, що тікають, чи може повилазило з радости.— Потім переходив раптом на начальницький тон і охриплим голосом командував:

— Товариші, за мною! Без команди не стрілять!
З правого боку, захлинаючись, заторохтів ку-
лемет.

— Вжж... Вжж... Вжж...

— Фюу... Фюу... Фюу...

Спасівчаними джмелями з підсвистом заспівали
над головами кулі.

— Лягай! — скомандував Шмалько, бухнувся на
землю й підвівши голову, вдивлявся перед себе,
шукаючи ворога.

— Розсіює дуже, — мурмотів він до себе, — а як
їй жалко, що не влучила. Стерво.

Раптом оживився й схопився на ноги.

— Мітник 500 на куці вправо. Частий... Огонь!

Навкруги сухо заляскали постріли, неначе розір-
вав хто матерію. Хвилинами зливалися докупи,
і здавалося, що якась навіжена рідина то закипала
у величезному казані, то вщухала знову.

Кулемет закашляв і на хвилину перестав стрі-
ляти, неначе подавився. Потім знову скажено
в агонії заляскотів, випльовуючи смерть, і раптво
затих зовсім.

Аж ось підскочив вершник:

— Товаришу! Шмалько! — загукав він, порів-
нявшись із чотовим. — Наказ від командира сотні
звернутися в колону й відходити на вчорашні
позиції. Тримати зв'язок із сусідніми чотами. Ви-
ставити дозори.

Шмалько зупинився й, не розуміючи, дивився
на зв'язкового.

— Якого чорта? Саме гнать їх, сволочів, чи
може де прорвалися?

— Не знаю! Наказ такий, — відповів верхівець
і, круто повернувши коня, аж той став сторч,
погнався в другий бік.

Чота виладналася й стомлено поверталася назад
Ішли маленькою доріжкою, обминаючи жита,
щоб не толочити їх. Стиглим колосом нахиля-

лися вони в один бік і шепотіли щось лагідне, співуче.

М'якими тінями нечутно ступав синій вечір. Глибокий яр понявся сивиною туману, що хвилясто котився по узбіччях вкриваючи прозорою вуалькою поля.

Шмалько, розставивши дозори, лежав горілиць на рові, що поріс пирієм, і, прислухаючись до настороженої тиші, дивився в глибоку синь неба. Пахло полинем і ще якимсь польовим зіллям. Спереду пробудився потривожений кимсь перепел і стурбовано запитав у тиші:

— Хто там?... Хто там?..

Все, що було навколо,— здавалося рідним, близьким знайомим. Здавалося Шмалькові, що він зараз не в Галичині, не за чужим селом лежить на рові, а далеко в себе в степах на Херсонщині, лиш немає багаття і ще кількох близьких товаришів-наймитів, що з ними наймався косити.

— Ех, будемо ж ми косити, як повернемося,— шумно зідхнув Шмалько,— та вже не в наймах, не в багатіїв...— І думи закрутилися, завихрилися в голові. Спомини сумні й веселі спліталися до купи й линули, пливли, то зникаючи в далині, у степах, то знову росли, ширились навколо. В сивині туману з'явилися постаті, легкі, як мариво, що влітку котиться в степах. Підпливали ближче, нахилилися й гинули за синіми гранями обріїв.

Ніч таємниче мовчала. Зліва за далеким обрієм раз-по-раз зловісно блискало й ледве чути було глухі громи вибухів.

— Мабуть уже підійшли до Дністра,— промовив хтось із темряви й засвітив сірника. Хотів піднести до цигарки, що тримав у роті, але так і залишив відставлену від себе руку з сірником, аж поки він не погас. Огник востаннє кинув червоне світло на бородате обличчя й згас, уступаючи місце в темряві.

Шмалько насторожено повернувся на бік і почав прислухатися до легких кроків, що наближалися.

— Неначе йде хтось? — знову промовила бородата постать і слідком почулося легеньке сухе клацання металю.

Хтось ставив затвор на бойовий звод...

— Хто йде?... — глухо запитав Шмалько, підносячи гвинтівку.

— Свій... З Грушківець, — хвильно відповів хтось із темряви й зупинився.

— Пароль...

— Я свій... Я з Грушківець тікаю.

Шмалько зробив кілька кроків уперед, кинувши до червоноармійців, що чуйно вслухалися в той бік, звідки чувся голос.

— Лежать. Взять на бойовий!

— Підніми руки і йди сюди, — знову вигукнув він у темряву.

В напруженій тиші знову зачулися кроки, що з кожною хвилиною наближалися й ставали чіткіші.

— Босий! — прошепотів якийсь червоноармієць і на животі пересунувся вперед.

За кілька хвилин на темносиньому тлі ночі почала вимальовуватися сіра постать з піднятими догори руками. Порівнялась зі Шмальком і зупинилася.

— Ти сам? — запитав Шмалько.

— Сам. Я он із того села де стоять поляки. З Грушківець.

— Ну підходь ближче. Обшукать!

Кілька червоноармійців підійшли до втікача й почали обшукувати.

— Нічого немає.

— Так! — щось роздумуючи протягнув Шмалько. — А як треба звати?

— Петро. Петро Нетреба!

— Так... — потім, повернувшись до червоноармійців, промовив:

— Ємеліянів, Торохтій і Кузьменко, гайда в розвідку і zarazом перевірте чотових, що вони там сплять чи що, чортові душі!

Три постаті відірвались від землі й, синювато блиснувши багнетами, пірнули в ніч.

Перекинець, що ще тримав руки догори, ніяково усміхаючись, запитав:

— Опустити руки можна, а то вже зомліли?

— Сідай! чого стовбичиш?— відповів Шмалько.— Розкажуй, чого тікаєш, скільки там їх є...

Високий хлопець у брилі, з довгим волоссям, стриженним під стріжку, що попримало до лоба, сів на землю. Витягнув мокрі ноги в білих штанах, забрьоханих у росу по самі коліна.

Повертав голову то направо, то наліво й радісним відкритим поглядом великих ясних очей оглядав червоноармійців, що підсунулися ближче й мовчки дивились на нього.

— Так ви товариші...Червоні...—показуючи низку білих зубів,— промовив Петро.— Я так вас чекав. У нас у Грушківцях усі на вас давно вже чекають. А мене вчора побили дуже. Шомполами били,— хвилюючись говорив він і, повернувшись, показав спину, на якій були закипілі кров'ю сині басамани.

— За що ж тебе?— запитав Шмалько.

— За що? За готування до повстання. Ми хотіли повстати. Та зброї у нас немає. Видав один гад — ясний шляк би його трафив,— стиснувши кулаки, промовив Петро, і в очах йому засвітилися зловісні вогники.

Позаду хтось ішов важко гупаючи чобітьми.

Вартовий обмінявся вигуками паролів, і постать червоноармійця, захекавшись, увійшла в коло

— Товаришу Шмалько, наказ від командира сотні висунутися з чотою вперед і непомітно зняти ворожі застави.

Червоноармійці посхоплювалися й обступили зв'язкового.

— Про наступ не чув? Буде він чи ні?

— Якого чортового батька підійшли, не знаєш?

— Нічого не знаю. Завтра будем знати,—відмахнувся зв'язковий.

— Товариші, товариші,—схопившись хутко заговорив Петро.— А я... візьміть мене з собою. Я вас можу провести непомітно. Я знаю, де вони стоять. Ми їх можемо захопити в селі.

Шмалько з хвилину пильно дивився на Петра, неначе щось роздумував.

— Ну добре...—чітко промовив він, тільки гляди... Коли брешеш, то зараз амба. А зброї не дамо. Одіб'єш, то й матимеш...

Петро з радости підскочив.

— Побачите! Я докажу, тоді переконаєтесь. Голіруч, душитиме. Горлянку перегризу,—говорив він, стискуючи кулаки.

Шмалькова чота, витягнувшись довгою стрічкою, що кінець її губився десь у темряві, тихо переходила межами, ховаючись у ярках. Спереду сіріла постать Петра, що нечутно, барсучим кроком вів червоноармійців тільки одному йому відомими стежками.

Шмалько йшов позаду, всім єством прислухаючись і стежачи за кожним рухом провідника. Спереду чорними купами замаячили хати, дерева, стодоли. Спочатку їхні розпливчаті обриси зливалися з темрявою, але щодалі вимальовувалися все більше й більше.

Десь позаду кигикнула якась сонна птиця. З села почувся спів півня. На далекому сході вузенькою смужечкою на обрії простягнулася тоненька блідна лінія — предвісниця ранку. Туман густішав і, неначе розкиданими шматками клоччя, повис над яром.

— Лівим плечем уперед, в розстрільну! — пошепки передав Шмалько червоноармійцеві, що йшов позаду.

— Лівим плечем...

— Вперед...

— В розстрільну...

Шепотом перебігали від бійця до бійця слова, захвилювавшись по довгій стрічці.

Задні загинали й підтюпцем, ледве чутно брязкаючи набоями, забігали вперед. Чота вигнулася спочатку півколом, а потім, вирівнявшись довгою стрічкою перед темними купами хат, зупинилася.

Шмалько махнув рукою.

Тінями посунулися червоноармійці далі і злилися темними силюетами будинків.

Десь затріщав тин. Хтось налетів на дерево, і з нього посипалася краплисто роса. Уже видно було стіни, загати, обмазані рудою глиною. З-під повітки загарчав собака.

— Рябко! Рябко! — шепотом говорив Петро і ледве чутно свиснув.

Великий кудлатий собака обережно відійшов у тінь, потім, радісно заскигливши, кинувся на Петра, махаючи хвостом, сторожко оглядаючись на Шмалька.

— Песик, Песик... — щелотів Петро і йшов далі.

Собака з недовір'ям обнюхав червоноармійців і, неначе зрозумівши щось витягнувся на землі, замахавши хвостом.

— Ось офіцери їхні. В цій хаті, — прошепотів Петро

З тіні з-під хати вийшла постать вартового, польського жовніра, що, зупинившись, почала прислухатись.

Червоноармійці залякло стали, ховаючись за деревами.

Петро, неначе кішка попід тин, підкрався до вартового. Шмалько стискаючи гвинтівку, напружено вичікув.

Здавалося, що час іде помалу. Одна мить — була вічністю.

Враз Петро стрибнув, відділившись на мить від землі, неначе гумовий м'яч і повис на вартовому.

Коротка приглушена метушня і знову напружена тиша.

Жовнір чорною купою витягнувшись лежав на землі. Петро хапливими руками розтягав у нього пасок з набійницями.

Постаті червоноармійців захиталися, рухнулися вперед і півколом стали перед вікнами. Петро злегенька заторгав дверима, і вони з легким скрипінням відчинилися.

В'юнкими тінями Шмалько і ще кілька червоноармійців прослизнули в чорну пашу дверей.

— Здавайтесь!— дзвінко з металевим відголосом у голові почулося в хаті.

У хаті заметушилися, забігали. Раптом звідти почувся глухий постріл, потім неначе в якомусь дикому хаотичному танку все змішалось. Перепліталися з пострілами нелюдські звірячі зойки. З дзвоном вилетіло вікно, дрібно забряжчавши розбитим склом. В одній білизні, з револьвером у руках, метнулася крізь вікно постать, але тут же впала, під стіною розтягнувшись, підстрелена червоноармійцем.

На другому кінці села вибухло кілька пострілів, а потім, розриваючи передранкову тишу, скажено заголосив кулемет. Один, другий, третій.

Все змішалось, затанцювало, завило божевільно, то затихаючи сполохано, знову з диким виттям починало вирувати клекочучи.

Чота вибігла на вулицю села, де гасали якісь вершники, напівроздягнені люди, безглуздо стріляючи.

Шмалько, раз-по-раз пересилуючи хаотичну стрілянину, подавав команду.

— Огонь!..

Неначе викупавшись у крові, з-за обрію підіймалося червоне сонце. Підбилося вище, бліднішало, сліплячи очі. Стрілянина затихла в селі й переносилась далі до берегів Дністра, на поля, що були

вкриті сірими смушками розстрільної Н-ного полку, що розгорнувшись вів наступ.

Петро біг поруч з Шмальком, на хвилю зупинявся й зосереджено посилав постріли в сині фігури, що купами збігали до річки.

Гупнуло кілька гарматних пострілів. Зі скаженим зойком десь позаду розірвався набій, підкинувши чорним безкидом куряву. Шмалько зупинився, захитався й снопом упав на землю.

Десь позаду щось росло, наближалось, і враз метеором пронеслася повз нахиленого над Шмальком Петра кіннота. Червоний стяг вогненною повіслю розірвав ранішню блакить і зник у куряві.

— Ранений? Убитий? Товаришу? — спинився Петро.

Шмалько на хвилину важко підняв повіки й глянув на Петра.

— Ти доказав, товаришу!—ледве чутно промовив він і обважніло витягнувся.

Петро, випроставшись, затуманеними очима дивився в ясну рань за Дністро, де ледве помітною сизиною курилися Карпати.

П'ЯТЕРО

Оповідання

Це була кров'ю зцементована дружба. Всі вони майже одночасно прийшли і з того часу нерозлучно, билися на останньому з фронтів. Ішли туди, де була найбільша небезпека. Прийшли вони в Червону армію найтяжчого часу, коли ціла країна була в стані облоги. Прийшли з різних далеких закутків Радянської країни, взяли до рук зброю й не випускали її до останнього подиху.

Він був кремезний, увесь ціби вилитий із бронзи чолов'яга. Мав широке, нібе вирубане з каміння

обличчя, яке, на перший погляд здавалося суворим. Але великі лагідні сірі очі, завжди якось безпосередньо, щиро, по-дитячому світилися й ніби сміялися до кожного. Ще більше звеселяло обличчя непокірне русяве волосся, що хвилястими кучерями вибивалося з-під загонистої шахтарської шапки. Він прийшов із Донбасу. Прийшов до частини, і трохи сутулячись за звичкою забійника, що завжди звик нагинатися в шахті, хрипуватим від шахтної вогкості голосом попросив дати йому обушок.

Командир частини степовий чабан, лише низнув плечима.

— Якого тобі обушка захотілося? Чудак! У твої ручища по гвинтівці треба, а не якийсь обушок,— не зрозумівши шахтаря відповів командир.

Шахтар уважно глянув на свої великі руки, що носили ще й досі сліди вугільного пилу. Уважно розглядав їх, ніби бачив уперше. Одірвав погляд і переніс на командира. Сірі очі променисто заіскрились сміхом, що готовий був вибухнути в нестримний регіт. Аж кучері трусилися й падали зливою на широкий лоб.

— Забув, як її в чорта звати. Ясно, що гвинтівку.— Через те що стримував сміх, надсадно закашлявся й вихаркнув чорне від вугільної пилу харкотиння.

— Видати йому гвинтівку. А набої в кишені носитимеш.

Шахтар якось на лету підхопив, як пір'інку, гвинтівку, уважно розглянув її і ніби справді думав, що це обушок, бо помахав нею в руці, випробувуючи, чи замашна вона.

— Добра,— трусонув кучерями й вийшов.

Командир замилувано подивився шахтареві вслід і голосом, у яким чулася весняна теплінь, не звертаючись ні до кого мугикнув:

— Так то!

У напіврозваленій хаті стало тихо. Присутні одірвалися на мить од роботи й замислено дивилися крізь вікно на дебели, широкоплечу постать Шахтаря, що твердо крокував подвір'ям до воріт.

— Пролетаріят, — підвів хтось підсумки всім думкам.

— Да - а!

І голови знову похилилися над мапою, що була сколота шпильками.

У клуні, де розмістилися червоноармійці, Шахтаря зустрів Латиш.

— Здрастуй, товаришу! — весело вигукнув він, побачивши Шахтаря. Простягнув йому руку і довго тряс, ніби зустрів свого давнього знайомого, з яким розлучився дуже давно.

— Я теж тількищо прибув. Будемо служити разом, — скороговіркою говорив він, вимовляючи з притиском кожне слово. — Прийшов і зразу до роботи. В порядок привожу себе з дороги, — і він показав Шахтареві бритву, яку держав у лівій руці.

Шахтар тільки тепер помітив, що Латишеві все підборіддя було в мильній піні. Він дивився в його холодні блакитні очі й не помічав обличчя.

— Голишся? Це добре.

— Да, да. Голюся. Звичка така. Не люблю, коли щетина росте на лиці. А вона в мене тверда, біла, ну її! Тільки от вигляд у мене, — і він, ніби соромлячись свого вигляду, показав на свій темносиній цивільний костюм.

— Так що ж? — не розуміючи, перепитав Шахтар. — Костюм добрий. А поголишся, то хоч до баришень.

— Та ні! — Не про те я. Не вояцький він. Незграбний.

— Чепуха! — прогудів із соломи глухий бас. Аби цілий та теплий. Не на парад ідем. Ми не гусари.

Шахтар і Латиш повернули голови й з цікавістю дивилися на соломі, що з-під неї вистромилась

кудлата руда голова, в якій стирчала солома, ніби пір'я в голові американського індійця. Голова струснула з себе солому і до співбесідників повернулася обличчям, що обросло великою вогненого кольору бородою.

Кудластий рудий чоловік сперся на руки й застиг у цій позі. Він був схожий на ведмедя, що добродушно дивиться на своїх ведмежат. На зарослому обличчі розливалася широка усмішка, що примушувала Шахтаря й Латиша сміятися й собі, без всілякої причини.

— От вашу б бороду поголити. Га? Давайте?— запропонував Латиш.

— Пусте. Вона мені не шкодить, тільки гріє.— Він незграбно повернувся й остаточно виліз із соломи. Випростав свою велетенську постать у рваній шинелі, що була навхрест оперезана кулеметною стрічкою. Він був на цілу голову вищий від Шахтаря й Латиша.

— І мое вам здрастуйте! Будемо знайомі. Я Сибіряк. Із тайги. На Лені ліс сплавляв. Та, знаєте, нове місце, нові люди, не спиться якось. Ви ж звідки будете? Робочі?

— Я забійник з Донбасу. Шахтар, значить.

— А я з Латвії. Латиш. Тільки давно там був. Останнім часом у Петрограді, на Путілівському заводі працював. Токар я по металю.

— Значить, робочі. Я вгадав. Ну, я тож пролетарій. Словом, сплавщик. Будемо добивати чорного барона разом. Воювали вже, чи ні?

— Доводилося всіляко,— разом відповіли Шахтар і Латиш.

— З Юденічем бився. Потім на заводі знову був, ну, а тепер ще барона прикончимо й зовсім на завод.

— А я просто з шахти.

— Ну, я також воював. Партизанів у Сибіру. Громив колчаківські тили. Покінчили з ним, то я й сюди,

Сибіряк одвернув полу рваної шинелі й засунув до кишені в штанах велику волосату руку. Витягнув шматок м'ятого сірого паперу й почав скручувати собачу ніжку.

— Паліть,—запропонував він.

Латиш знову взявся до свого обличчя, намілюючи його.

— Ні, не курю,—крутнув він головою.

Шахтар і Сибіряк запалили цигарки, і сівши почіпки, дивилися, як голився майстерно без дзеркала Латиш. Вони так були захоплені своїм спостереженням, що не помітили, коли до клуні зайшло двоє й несміливо зупинилися у відчинених дверях.

— Заходьте, заходьте,—привітно кивав головою Латиш, що перший помітив новоприбулих. Він одірвав руку від обличчя і, розмахуючи бритвою зробив широкий запрошуючий рух.

Шахтар і Сибіряк підняли свої обличчя. Перед ними в просвіті дверей, ніби в рамці, стояло двоє. Він і вона. Він був молодий, ще безвусий хлопець зодягнений у велику свитку, з-під якої виднілася зношена, по-київському вишита сорочка. Свитка була підперезана мотузком і горбилась на спині. В руках він тримав австрійську гвинтівку. Голова була простовалоса, нічим не покрита, але на перший раз здавалося, що в шапці бо волосся було кругло підстрижене й спускалося стрішкою на самі брови. Очі з юнацькою цікавістю пильно розглядали товаришів. У них світилися вогники завзяття. Він нервово бігав пальцями по гвинтівці й топтався на одному місці важкими порепаними чобітьми. Увесь час намагався заговорити, але чи не знав з чого почати, чи просто не знаходив слів.

Вона була маленька тендітна дівчина. Її щупла фігурка, зодягнена в клітчатє байкове плаття, була схожа на дитячу. Гострі плечі, ще не оформлені, випирали з-під кофти. Довгі тонкі руки трагічно

були спущені. З-під вицвілої старої хустки вибилося непокірне чорне волосся, заплетене у дві важкі коси. Обличчя її не можна було розглянути, бо воно було нахилене.

Латиш, востаннє з тріскотом провів бритвою по підборіддю їй, витерши її об коліно, заховав до кишені.

— Мабуть, що на сьогодні їй так буде досить. Правда? — повернувся він до Сибіряка,

— Досить, досить, — відповів той, не відриваючись від обличчя дівчини. Лице в нього було урочисто суворе. Очі посумніли. Тінь туги залягла під його рудими віями.

Латиш ступив крок до прибулих зупинився, ніби роздумуючи щось.

— Ви до нас, товариші? Заходьте, місця хватить.

Шахтар підвівся, гасячи цигарку їй струшуючи з себе соломку.

— До вас, до вас, на фронт прийшли — скороговіркою заговорив юнак. — Вона з Білої Церкви, — показав він рукою на дівчину. — Дочка тамошнього бондаря, але його вже немає. Петлюрівці забили, коли погром був. Усю їхню сім'ю перебили, тільки вона якось лишилась. Чудом. Хотіли згвалтувати... Вирвалась... Утекла. У мене переховувалась. А я теж комсомолец, значить, коли б мене ввіймали — капут. Я з сусіднього села, що під Білою-Церквою. Там банди петлюрівські бродять. Куркульські синки в тих бандах, а я комбед, знаєте. Вона теж комсомолка. Вирішили ми на фронт пробратися. На барона.

Він замовк, виговоривши все з запалом. Краплистий піт виступив йому на чоло.

Дічина підвела обличчя їй широко відкритими очима, чорними, як стиглі сливи, обвела присутніх. Довгі остюкуваті вії дрижали їй від них темними смугами під очима лягали тіні.

— Я на дротяному заводі працювала. Робила сита,— ніби виправдуючись, говорила вона.— Мені вісімнадцять років.

Вона боялася, що її не приймуть, відішлють до того дому, не свого, в якому — мертва пуста та тіні замордованих невинних людей. Боялася, що, глянувши на її щуплу постать, подумують, що вона ще дитина. Обличчя їй зблідло від хвилювання.

— Ну що ж... будемо воювати,— роздумуючи, стиха промовив Латиш.— Запишетесь у нашу частину.

— Ясно! — підтвердили його думку Шахтар і Сибіряк.

— Дівчині на лицях виступили рожеві плями.

— Заходьте, заходьте,— турботно запрошував Сибіряк і метушливо забігав по клуні.— Може ви, той, їсти хочете з дороги? Га? Давайте разом підгодуємося, бо я теж проголодався.

Він нагнувся над своїм клунком, що лежав у соломі, і хапливими рухами почав його розв'язувати.

— Натє.— Простягнув шамток чорного, як земля, черствого хліба.

Зійшлися ближче. Розговорилися. За балачкою не помітили як на землю нечутно спав передосінній вечір. Оповідали про свої пригоди, про своє життя, повне цікавості, бо всі були з різних країв, з різних місцевостей. Лише Сибіряк нічого не говорив. Він сидів мовчки й дивився на дівчину з непокірним волоссям, що вибивалося з-під хустки. В голові ворушилися спомини. В уяві поставала дрімотлива тайга. Маленький курінь - заїмка на пустинному березі Лени. Пригадалася далека зима, що кидалася пургою. Страшна тривожна ніч, в яку він пустив у свою хату напівзамерзлу жінку єврейку. Вона була зсильна й тікала. Захворіла й залишилася в нього до весни. Коли видужала залишилася зовсім. Жили... Ніби похмура тайга

повеселішала й оступилася. Він був такий же молодий, як оцей юнак. Гонив плоти, а вона господарювала. Потім дитина. Маленька дочка. Але одного разу, повернувшись із річки, він не застав жінки. В кутку лише дитина, розкинувшись, криком кричала. Кинувся з заїмки шукати. Всю тайгу обходив. Не знайшов. Лише потім через деякий час казали плотогонники, що за сотню верстов униз по Лені знайшли якусь жінку.

— Була хвора... Пішла по воду й оступилася,— вирішив він.

Усе своє горе, всю тугу свою за тією тихою жінкою, що прийшла до нього лютої зимової ночі повернув на дитину, і вона росла пишна, як вітка. Коли підросла, ніколи не залишав її в заїмці одну. Завжди брав із собою на плоти. Тепер і її немає. Немає дочки. Каральники колчаківці добралися до заїмки. Згвалтували... розп'яли дитя. А їй було ж усього тринадцять років.

Шумно відхнув, зціпивши кулаки до болю в пальцях.

— Така, як моя дочка. Точнісінько.— Подумав, вдивляючись в обличчя дівчині. Нічого не розказав про своє горе. Заховав його десь глибоко всередину, в найдальший куточок. Лише вирішив твердо:

— Оберігатиму її.

Клуня наповнювалась новими людьми. На заклик партії стікалися нестримним потоком із великих просторів молоді Республіки рад. Ішло поповнення. Треба було розчавити останнього гада, що засів у Криму й сичить. Треба було одрубати гадючі голови, що висунулися з Криму і знову загрожували революційному Донбасові. Слащов зі своїм корпусом намагався зайти в тил героям, що засіли на Кахівському пляцдармі й уперто відбивали всі наскоки білих. Кутепов ішов на Олександрівське. А навколо збиралася червона гроза. Відходили. Збе-

рігали, накоплюючи, сили. Кували залізний кулак, що грізною примарою повис над бароном і його зграєю... Ждав лише гасла, щоб зі страшною силою впасти й розчавити рештки збройної контрреволюції востаннє. І гасло було подане. Рівними степами Таврії покотилися червоні полки. Громили ворога. Грізним валом тіснили його невблаганно, притискаючи до моря.

Ворог зрозумів, що з червоними полками йому не впоратись. Оборонявся як міг, а тим часом відводив свої головні сили через Арбатську стрілку в Крим. Через Перекоп провести свої полчища не міг. Кахівський пляцдарм пошкодив. Розгорнувся й відрізав ворогові шлях.

З відчаєм билися білі, обороняючи Чонгарську шию — єдиний шлях відступу. Половину своєї армії розгубив чорний барон по степах Таврії. Зо 20 тисяч полоненими залишив, решту недобитків привів у Крим, та не надовго. Думав відсидітися там, загоїти свої смердючі рани, щоб знову загрожувати Республіці рад. Огородив себе неприступною Перекопською твердинею. Закопався в знамениті Юшунські позиції, що будував їх цвіт французької військової науки й техніки. Не допомогло. Молода Червона армія, загартована в боях на нечисленних фронтах, за короткий час змила знесла з лиця Криму, викинувши в море, як нечисть, останніх із білих могікан — врангелівців.

* * *

Компанія, що перед наступом на Врангеля успіла вже стоваришуватися, так і залишилась нерозлучною. Вже побували в боях. У скрутний момент взаємно виручали одно одного.

Настав день третьої річниці великого Жовтня — 7 листопада. У червоноармійців, що були обірвані, співбосі, голодні, виснажені боями й важкими

походами, настрій, проте, був святковий. Всі рвалися в бій. Урочисто клялися, давали обіцянку або загинути, або остаточно знищити чорного барона — цю скалку, що засіла на тілі Жовтня.

Шахтар уважно оглядав свій обушок — гвинтівку. Латиш педантично виголював свою щетину. Юнак примостився в кутку й занотовував щось у маленькій записній книжечці. Він раз-по-раз одривався від писання, повертав своє схудле обличчя до дівчини, що сиділа недалеко й робила червоні банти. Хотів щось сказати, але не наважувався. Нарешті рішуче склав книжечку, засунув її до кишені й підвівся.

— Ти не підеш із нами. Правда? — благально звернувся він до неї.

Вона відірвалась від роботи й здивовано глянула на нього.

— Чому? — тихо запитала, махнувши остюкуватими віями.

Латиш перестав голитися й повернувся також до дівчини.

— Звичайно, що не підеш. Ми впораємось і без тебе, — додав за хвилю він, як аргумент.

— Піду!.. — уперто крутнула головою дівчина.

Настала тиша. І Юнак, і Латиш — кожен придумував якесь переконливе слово, якого б послухалась дівчина, але до голови нічого не йшло. Шахтар, не одриваючись від огляду своєї зброї, тепло промовив:

— А й справді, сестрице... Не ходи.

Дівчина лише всміхнулася й заперечливо pokrутила головою.

— Піду...

— Ти ж боса, — з розпачем вигукнув Юнак. — Доведеться йти морським дном. Через Сіваш. Поріжеш ноги. Вода солона. Ніч. Упадеш, десь загинеш. — Хотів ще сказати щось переконливе, але замовк, бо до помешкання зайшов Сибіряк.

Волосате лице його було все в добродушних зморшках і радісно світилося. Він притримував щось під полою шинелі, що віддувалася.

— От і я! От і я! А ви тут збираєтесь? Ну, я майже що готовий. Хоч зараз у бій!

Підійшов до дівчини й вайлувато присів перед нею почіпки.

— А ти нам стрічки робиш? Діло! Толково! А я тобі дістав ось що, бач... Чоботи дістав.— І він з-під поли витягнув блискучі нові чоботи.

Всі зацікавлено повернули до нього голови. Він почервонів. Обличчя злилося з його бородою.

— Знаєте, земляка знайшов. Їйбогу.— Чомусь виправдовувався він.— А в нього ці чоботи. Не носить їх парняга, бо не може взути. Офіцерські чоботи. Це як тікав у Крим якийсь, то загубив. Я й кажу йому, землячкові, значить: дай мені ці чоботи, бо в нас один товариш босий. І він дав. Їйбогу, правда. Я йому за це пачку махорки дав. Вона ж боса. Не йти ж їй отако-о. Га? Правда? Так я їй чоботи. Озувай. Носи на здоров'я.— Говорив Сибіряк хутко, заїкаючись, ніби винен був у чомусь. Одвернувся, пішов у куток і почав вовтузитися зі своїм клунком.

Юнак роздратовано глянув на Сибіряка й, прикусивши губу, насупився.

— Питання розв'язане, — ніби підсумовуючи думки, обіззався Шахтар.

— Атож! Підемо у наступ, а вона боса. Не лишатися ж їй тут. Хто буде нумерним біля мого кулемета? Хто стрічки мені подаватиме?— Ні до кого особливо не звертаючись говорив зі свого кутка Сибіряк.

Починало сутеніти. Імлистий туман обкутував берег гнилого моря. Обліпив ніби білою ватою хати села Володимирівки, в якому ждали наказу червоні бійці. Коли настала ніч, п'ятірка з іншими частинамч пересунулась ближче до берега. Ніч

була холодна. Ідкий холод добирався до кісток, крутив їх. Від холоду ломило в суглобах. Але ні нарікань, ні скарг не було чути. Розкладали багаття, щоб погрітися. Увесь берег був усіяний вогнями, що тьмяно горіли в туманній імлі. До ворога, що був на Литовському півострові, було не більше 4—5 кілометрів. Він з тривогою стежив за вогнями. Вогненними мечами прожекторів намагався розсікти туман, щоб розгадати, що затівають червоні. Іноді з ворожого боку починала вирувати безладна стрілянина, глухо танучи в тумані. Ворог турбувався. Нервово шарив по морському дні прожекторами. Вірив і не вірив, що червоні полки ризикнуть скористуватися відливом і піти на штурм півострова дном Гнилого моря. Не вірили, бо знали, що найменший східній вітер нажене води в Сіваш і зробить його непрохідним.

— Безглуздя!

— Божевілля!

— Не може цього бути! Крим неприступний! —
Втішали себе білі.

Тим часом опівночі бійці востаннє оглянули зброю. Щільніше приторочили амуніцію і тінями, як казкові велетні, вступили на морське дно.

— Глянь! Товариш Фрунзе стоїть,— обізвався Сибіряк до Дівчини, що помагала йому тягти кулемет.

Вона повернула голову, на мить побачила заросле обличчя, що освітлювалось загравою вогню, і серце забилося гулко. Розлетівся сон пір'їнками, що бродив, хотів окутати. Всю істоту охопила радісна бадьорість, рвучко шарпнулася вперед, не почувачи ваги кулемета, тягнучи його майже сама.

— Не спіши. Стомишся. Не порушуй ладу. У наступі найголовніше треба зберігати сили й порядок,— поспішаючи за Дівчиною, навчав її Сибіряк.

Навколо крокують морським дном тисячі людських ніг. Бійці сунуть тінями. Уперті, невблаганні

як суворий вирок. Спаяні однією думкою, йдуть до своєї мети. Час десь у космічних просторах летить, кружляє. Наближує мету. Наближує криваву розв'язку. Ще мить тиші, в якій чути чавкання чобіт, важкий віддих. Ще хвилина темряви, в якій товариш здається приви́дом, і раптом, ніби вогненний пояс підперезав Литовський півострів. Повітря захлинулося. Завирувало.

— В атаку! Ура!

— Ура! Ураааа!..

Грізним гураганом покотилося на береги. Вихопилося на простір і полинуло по гладі моря, Стишувалось і виникало знову перека́тно, як прибі́й як дев'ятий вал.

Червоні полки пішли на останній приступ кримських твердинь.

Дно пройдене. Ось уже й суша. Земля тверда, незрадлива. Її не залле морська вода, але й червоний вал уже не відхлине більше з неї.

Кипить скажений бій. Сибіряк займає рубежі. Викочує вперед себе кулемет і б'є, б'є настирливо, завзято. Зливою вогненною викурює, випалює біле що з відчаєм борониться. Розстріляно стрічку.

Дівчина хутко підносить коробку, дає нову, і знову, і знову грізний тріск смертельної машини.

Червоне військо підходить. Червоне військо заповонило берег. Уже тісно. Немає де повернутись.

Чути команду.

— За мною, бігом!

— На Караджанай!

У відповідь дружне:

— Дайош Караджанай!

Знову морське дно. Але вітер зрадив. Повіяв зі Сходу, нагнав з моря води. Доводиться бігти по воді. Шаhtar і Латиш підхоплюють кулемет на руки. Помагають Сибірякові. Щоб не намокла машина. Щоб не відмовилась діяти. Трохи поодаль біжать Юнак і Дівчина — несуть кулеметні

стрічки. З усіх боків, розбризкуючи солону воду поспішають бійці.

Ось уже й ранок. Непомітно лине час, падаючи в безвість.

Берег. Знову вир шалених згуків. Знову вогненна злива.

Ворог спочатку відійшов, але до нього підійшла підмога. Він оправився й повів шалений контрнаступ. Скажена артилерійська канонада ворога скошує цілі ряди. Вириває бійців із лав. Ворог обгородився вогненною залізною стіною. На одну мить перевага на його боці. Не сила здолати.

Частина, в якій була п'ятірка, — відійшла. У скаженому гуркоті бою Сибіряк не помітив, коли відсунулась лава червоних. Зі своїм кулеметом залишився далеко спереду, посилаючи ворогові смерть. Відпустив заляклі руки зі спуску кулемета, глянув навколо. Недалеко лежали Шахтар і Лятиш. Обое спокійні, з суворими обличчями, яких торкнулася холодна смерть. Шукав очима Юнака, але його не було. Тривожно повернув голову до Дівчини, що напружено дивилася в бік ворога. Вона ніби відчула його допитливий погляд і, не повертаючи голови, перекричавши вир вибухів, відповіла:

— Гарматнем убило!

Сибіряк по-ведмежому струсонув головою і знову припав до кулемета. Машина дрижала, як загнана коняка. Перегріта вода вирвала чопик із дірки, якою наливається воду, і звідти з шипінням виривалася пара. А білі, то пригинаючись, то плазом наближалися все ближче й ближче. Уже видно було їхні скривлені, бліді обличчя. Видно було, як хижо світилися їхні очі.

— Здавайся, червона сволото! — Люто гукали.

— Живцем його! Не стрілять! — Давав хтось із білих розпорядження.

— З ним і баба!

Сибіряк підпускав ближче, а потім порскав огнем.

— Остання стрічка,— глухо сповістила Дівчина, підсовуючи до кулемета коробку.

Сибіряк спокійно, ясними очима глянув навколо. Спереду бачив білих, що настирливо лізли. Свої були далеко. Тікати нікуди. З відчаєм глянув на Дівчину, що пробувала у використану стрічку набивати набої, які витягла з кишені. Але робота була намарне. Стрічка була мокра, збігалася і набої ніяк не хотіли туди лізти.

— Значить, кінець,— вирішив Сибіряк і, припавши до кулемета, випустив на білих черги, вибираючи найгустіші мети.

— Тах. Тах. — Кулемет ніби закашлявся й замовк Сибіряк шарпонував затвором. Натиснув на спуск Пострілу не було.

— Затримка!.. Поперечний розрив. А, чорт!.. — Люто вилаявся. З жалем глянув на нерозстріляні ще дві черги.

— Здавайся, гад!.. Аджерж кінець! — Не підводячи голів, гукали білі.

Сибіряк не звертав уваги на вигуки. Він похапцем шарив у себе в кишенях, чогось шукаючи. В голові ж настирливо крутилася думка, як навіжена.

— Живцем не датись. З нею. Разом із нею вмерти. Її осквернять, як ту мою донечку. Замучать. Замордують...

Пересунувся боком до Дівчини й простягнув руку.

— Підсунься ближче. Так. Сюди.

Дівчина покійно пригорнулася до рудого чоловіка. Він відчув її худі плечі. Чув, як гулко билося в грудях її серце.

— Значить, кінець. Кінець, моя дитино. — Шепотів він їй в обличчя й дивився на неї лагідними очима, в її чорні, як спілі сливи, очі.

Підняв руки між свої і її груди і ніби щось тримав у них. Вони трусилися. Били в груди.

Дівчина вхопила його за шию й поблідлими устами щось шепотіла. Почула на своєму чолі дотик губ. Обличчя залоскотала борода, а біля грудей якесь шипіння.

Хотіла догадатися, що воно шипить. Хотіла сказати якесь слово втіхи оцьому великому рудому Сибірякові. Але не впіймала думки. Не встигла. Щось боляче вдарило в груди й відкинуло її геть. На одну мить почула гуркіт, а потім упірнула в якусь темну безодню.

Набігли білі. Та було пізно.

Сибіряк і Дівчина лежали з пошматованими грудьми.

Мить була врочиста тиша. І раптом гураганне ревіння артилерії нагадало білим, що наближається час розплати.

Червоні полки зливою йшли на штурм Перекопських фортець.

17/X 1930 року.

У ВОГНЕННОМУ КОЛІ

Коли стомлені цілоденним боем червоноармійці Н-ського полку нарешті, відірвавшись од ворога, вступили до села Медведівки, там було вже повно. Стомленим бійцям довелося розміщатися в дворах під повітками, бо хати й клуні були зайняті бійцями інших частин. Вони лежали в найрізноманітніших позах, покриваючи своїм солодким хропінням метушню й галас.

Згасав осінній день і нечутно підкрадався волохатий вечір. І постаті червоноармійців, і чіткі окреслення будинків ніби танули, розпливаючись у сутінках присмерку. Темніло небо, вкриваючись

пухнастою ковдрою хмар, що починали видушувати з себе дрібний холодний дощ.

І село, і мешканці села, і несподівані стомлені боями гості затихали. Здавалося, що нічого особливого не сталося, коли не зважати на грізний гуркіт гармат, що чувся десь далеко зліва. Він ледве докочувався й настирливо потрясав час від часу сонну тишу, що мирно панувала навколо.

Микола Куриленко стояв на чатах у заставі, далеко за селом і насторожено прислухався до сонної тиші. Вдивлявся в темряву, що з кожною хвилиною все більше густішала. Присідав, щоб краще розглянути химерні тіні, що маривами котилися промоклими полями. Але то були візії, що виникали в стомленій сонній голові. Робив кілька кроків, струшував головою, й тіні гинули, розпластавшись на чорній ріллі. Сон, що настирливо огортав чимсь м'яким голову, відлітав, і свіжа бадьорість наливала пругке юнацьке тіло.

Зникали візії, поверталась свідома думка й починала чітко працювати. Переносився в думках у недалеке минуле. Поринав у спогади. Розгорталися вони, як широке довге полотнище вкрите гаслами та суворими лініями, що відзначали пройдене. Кожен життєвий крок, кожен етап був зафіксований тут. Нічого не забуто, все враховано.

Ось червона лінія, що хоробливо то піднімається, то спадає вниз, до самого краю полотнища. Ніби безсила й засоромлена, завмирає маленькою цяткою. Трохи далі, вона вже підняла голову, напружилась і приготувалась стрибнути переможно вгору. Стрибнула. Піднеслась високо, та не втрималась і знову почала спадати, борючись за кожний сантиметр. Ця лінія химерний створила візерунок. Як розгойдане, розхвильоване бурею море, пінистими гребенями в своєму нестримному леті хвилює лінія, але під кінець підноситься на найвищу точку й уже не падає вниз, а вперто лізе все вище й вище.

— Розбуркане село доби реконструкції,— робить підсумок Микола й широко всміхається.

Якась ніжна теплінь розгортається по тілі й лоскотно стає в грудях. Хлюпнули нестримною навалою деталі боротьби. Станули тісним колом довкола й розповідають про завзяття.

На мить забувся де він, бо друзі, що з ними йшов плечими до плечей у ясну путь, повстали як живі. Вони привітливі й суворі. Вони брати й товариші, такі ласкаві, такі добрі, але й суворі судді за помилки.

Знову зникають візії, лише голова, ніби в тумані, млосно закрутилась. Це на одну мить. У наступну—суворий спокій опановує ество. Стирає з обличчя посмішку і воно робиться строгим. Рука міцніш стиснула зброю. Гострий зір впинається в темряву. Буравить її,—бо ворог не спить.

— Хто йде? — погрозово бринить запитання; руки наливаються силою, виносячи вперед зброю.

У відповідь знайоме гасло. Це прийшла зміна. Тепер можна буде спочити. Хоч трохи, хоч часинку заснути, щоб поновити сили й заспокоїти виснажене тіло. Але коли добрався до повітки, де вже хропли товариші, то скільки не намагався заснути, нічого не помагало. Сон уперто тікав і очі не скліплювались, а широко відкриті, вдивлялися в темінь. Повертався з боку на бік, заставляв себе, проте, нічого не помагало.

А ніч пливла, як повідь. Чорна й таємнича, ховаючи під своїми шатами і друзів, і ворогів.

Надокучило перевертатися. Вийшов у двір і почав прислухатися. Гарматний гук затих, лише важкі кроки вартового, що ходив вулицею, нагадували, що не всі сплять. Свідчили вони, що напружена тиша не мертва, що вслухаються в неї вартові, оберігаючи сон бійців. Хотів був повернутися до повітки з надією заснути, та мусів зупинитись. Повернув голову на легкий ше-

лест, який почувся між деревами за повіткою, Скам'яніло став, прислухаючись. Напружуючи зір, вдивлявся в чорну ніч. Стояв кілька хвилин, але шелест так само раптом затих, як і з'явився. Почувалося, що хтось так само стежить за Миколою, як і Микола за тим невідомим.

— Може який червоноармієць вийшов, як і я, — подумав і вже хотів був ступити крок, але знову ввесь напружився.

Між деревами майнула тінь і зникла. Микола присів, щоб краще роздивитися. Нічого не було видно. Похмурі дерева шелестіли по-осінньому своїм намоклим листям, тьмяно окреслюючи свої крони.

— Це не наш, — твердо вирішив Микола. Намить зупинився, роздумуючи, що йому робити. До голови знову нахлинули думки. В уяві знову повстала бурхлива крива лінія, що графічно показувала загострену клясову боротьбу на селі. Поволі думка ставала все більше й більше логічною. Уява доповнювала портрет ворога, що раптом виник у голові. Уривчасто, спочатку незв'язаними шматками закружляло і потім поволі почало конкретизуватися, складаючись до купи.

Промайнули пожежі громадянської війни. Цей що виник в уяві, народжений таємничим шелестом, одверто виступає із зброєю в руках. Одвертий опір зломлено. Він закопується. Стріляє з-за рогу, крізь вікно із кудопала. Часи непу. Він підіймає голову. Гадюкою сичить. Вважає, що вже переміг. Але ось знову йому починає скручувати голову. Він борсається, кусається де тільки може. Б'ється в агонії. Іноді уникає від занесеного над ним удару і риє, риє, як кріт. Уперто, як шашіль, підточує.

— Це він. Він. Я його впізнав. Упізнав клясового ворога, — пошепки підтверджує свої думки Микола й рішуче робить крок уперед.

Обережно перелазить через тин, натикається на стовбур дерева, що здригається й обсипає його краплистим дощем. Вдивляється в темряву. Шукає того, що так раптово з'явився й зник, породивши шорох.

Нікого немає. Тиша навколо й непроглядна темрява. Але ось, переборюючи себе, хтось кашлянув. Не стримав лоскоту в горлянці, хоче прочистити її, і глухо, закривши долонею рота, знову кашлянув. Після почувся здушений шепіт уже другої людини, що заспокоювала.

— Їх двоє,— вирішив Микола і з більшою напруженістю почав вслухатися.

Обережно, як кішка, причаївши подих і простягнувши вперед руки, йшов на шепіт. Вирішив довідатися, що це за люди, що так пізно зійшлися поговорити. Хотів виявити зміст їхньої балачки в таку пізню дощову пору. Відчував, що замишляють вони щось недобре. В темряві трохи не найшов на тих, що шепотіли, але, вчасно відчувши їх близькість, зупинився. Вони принишкло замовкли й насторожились. За кілька хвилин один із них вичавив із себе ніби просичав.

— Хтось підслухує.

Знову нависла мовчанка, важка, напружена. Здавалося Миколі, що він чує, як б'ється його серце. Навіть думка майнула була в голові:

— Коли б не почули.

Але ось знову одна з постатей уже спокійно мовила.

— То здалося. Нікого немає,— і знову, понизивши голос, зашепотів.— Так знаєте де?

— Біля комунівських скирт.

— Добре.

— Сьогодні найзручніший час. Нехай іде з огнем та димом. Не догадаються хто. Подумають, що під час бою.

— Ракетою, чи набоем.

— Авжеж.

— Обмолотимо,— видавив один із себе, скрипуче й злісно.

— Обмолотимо,— луною відгукнувся другий.

— Хто вони? Що вони замишляють,— намагався розгадати зміст розмови Микола.— Про які скирти йде розмова?— і зараз же вирішив.— Просиджу до кінця. Виявлю.

Тим часом постаті, ніби казкові привиди, розпливлись, розтанули й зникли. Шугнули тихо за ріг повітки й заховалися з поля напруженого зору Миколи.

Ось тількищо почали скліплюватися очі й солодкий сон огортати втомлене тіло, як сурми призивний клич, сполохавши тишу ночі, уїдливо затурчав над вухом:

— Вставай! Тривога!

Розлітався сон, тікаючи кудись у безвість: його заступала бадьорість, пружка й незламна воля.

— Тривога!— котилося селом, від двора до двора, де розташовані червоні бійці. На лету підхоплювалось це слово, усвідомлювалось, але не родило паніки, лише організовувало й сковувало ще більшою колективною свідомістю, як проявом найвищої клясової гідності.

Розміреними рухами приторочувалась амуніція і спокійно заладувалась зброя, готова кожну мить смертельно вибухнути на того, хто потривожить мирне будівництво країни.

Мовчки, без зайвих слів, ладналися червоноармійці в ряди, виходили на вулицю й чекали наказу. На краю села прогриміли колесами батареї, зникаючи в полях, і знову тиша. Напружена, мовчазна, як глуха ніч пізньої осені. Та враз вона сполохано метнулася, розкраяна вогненним блиском. Ніби

розпростер хтось великі крила, махнув ними й знову склав до купи. Це було несподівано й раптово. За блиском через мить здригнулося вогке повітря, і оглушливий вибух потряс тишу. Вона рвонулася пошматована й забилася ніби в агонії.

І темінь ночі й тиша зникли. Раз-по-раз відблиски від пострілів краяли ніч, і громи вибухів заповнювали все більше й більше простір. Вони з кожною хвилиною частішали, аж поки не злились у безперервний гук канонади.

Микола Куриленко стояв у довгому шерезі і був під вражінням недавньої пригоди. Обмірковував, як бути? Що треба зробити, щоб довести справу до кінця? Думка вперто зупинялася на одному й уїдливо дошкуляла:

— Треба попередити... Треба запобігти. Але що попередити, чому запобігти, не міг собі дати ради. Інтуїтивно відчував щось недобре, що мало статися, та не знав, з якого кінця почати. Зразу думка була: розказати про все командирові, але відкинув її геть, бо боявся, щоб той не посміявся над ним, над його видуманими страхами. Нарешті наважився й ступив кілька кроків, вийшовши з шерегу.

— Товаришу командире сотні!

— Я вас слухаю!— повернувся всім корпусом командир.

— У мене є до вас справа.

— Кажіть.

— Я хотів би так...— зам'явся Микола й розсердився сам на себе. — Що я дурника вдаю, вилаяв він себе.— Уже пошкодував був, що звернувся до командира, але останній вивів його з неприємного становища.

— Добре, ходіть до мене.

Червоноармієць наблизився до командира і вже вдвох стали осторонь від сотні.

— Ну, що ж там у вас таке?— запитав він.

Микола з хвилину помовчав, збираючись з думками. Нарешті схвильовано заговорив:

— Я недавно підслухав розмову. Якись двоє невідомих змовлялися про щось недобре. Щось вони зробити хотять.

Командир сотні, нічого не розуміючи, дивився на червоноармійця Куриленка.

— Так у чому ж справа? Що саме вони хотіли зробити? і чому ви їх не затримали?

— Затримати?!.. Вони раптом зникли. Не мав змоги, бентежачись відповів Микола і зразу ж подумав:

— А дійсно дурницю я зробив. Можна було затримати. Треба було зразу діяти, а тепер — лови вітра в полі. Де їх шукати? Одне місце, це комунівські скирти. Хіба що піти туди й ждати. Але де ж їх шукати?

Командир сотні хотів був повернутися, щоб піти на своє місце, але Микола зупинив його.

— Товаришу командире, дозвольте мені виправити помилку.

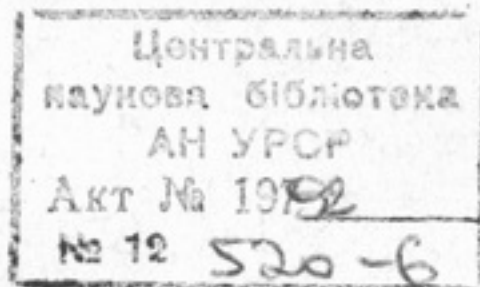
— Яку помилку? Ти, товаришу, очевидно дуже стомлений. Нічого, прийде час, відпочинемо. Іди на своє місце, — тепло промовив і хотів був іти.

— Я не стомлений. Дозвольте мені відлучитися на деякий час від сотні.

Командир знизав плечима, нічого не розуміючи. Глянув на обличчя Миколи, що було освітлене на той момент відблиском пострілу, подумав:

— Гарний хлопець, упертий в навчанні, ударник. Може й справді щонебудь побачив підозріле. А може від перевтоми почало ввижатися йому. Ну що ти з ним робитимеш? — З хвилину мовчав, вирішаючи, як бути.

— Ну що ж, добре, йди. Тільки дивись, щоб під ранок був уже в сотні. Коли тобі справді пощастить щонебудь викрити, вважатиму твою роботу за розвідку.

Залишившись сам, Микола почав думати над тим, з чого йому почати. Куди вдаритися? Де шукати кінців? Ступив кілька кроків, простуючи до першої хати, що була недалечко від того місця, де стояла сотня. В хаті тьмяно блимав світ, що пробивався крізь вікна, лягаючи світлими плямами на мокрій землі. Кілька хвилин постояв під дверима, збираючи докупи розгублені думки, а потім, твердо вирішивши щось, рішуче взявся за клямку. В хаті було повно соломи, постеленої просто на долівці. Це свідчило, що тут недавно спочивали червоноармійці. Господар хати, середніх років чоловік, сидів біля столу й переглядав якісь книжки, старанно складаючи їх на купку. На широкому полу покотом спало четверо дітей, розкинувшись зі сну. Коли Микола переступив поріг, господар підвів голову і глянув на нього, привітно всміхаючись.

— Може до ранку залишитесь, що повернулись? Добре було б перепочити цих кілька годин. Набралися б більше сили.

Підвівся з лави і ближче підійшов до Миколи, придивляючись до його обличчя.

— Та ви в нас не ночували?

— Ні, я у вас не ночував,—якось машинально відповів Микола.— Я до вас справу маю. Хочу про дещо розпитати.

— Так сідайте. Бо я оце проводив гостей, вибився зі сну, переглядаю книжечки, що мені залишив їх для нашої комуні ваш начальник клубу.

— А ви член комуні? — похапцем запитав господаря Микола.

— Член. Навіть член управи вже другий рік.

— Мені й треба когонебудь із вашої комуні. Маю до вас діло.— Микола сів на лаві і, затиснувши між колінами рушницю, замовк. Збирався

з думками. Не знав, як почати своє оповідання. Знову опанували сумніви. Чи не помилився він часом, запідозрівши щось непевне, підслухавши випадково кілька незв'язаних слів.

Господар хати сидів поруч і, вичікуючи, дивився на молодого червоноармійця, що заклопотано хмурих обличчя, з якого ще не зійшла позолота степових вітрів та гарячих соняшних поцілунків. Упізнавав у ньому нового робітника землі, який однаково дбає за свій степовий колгосп, як і за комуни зеленої Волині.

— Я недавно, кілька годин тому, підслухав розмову якихось двох невідомих осіб,— повільно почав Микола.— Мені здається, вони щось недобре замишляють проти вашої комуни. Вони хочуть щось погане зробити і провину скласти на нас, на Червону армію.

— Хто ж вони?

— Не знаю,— підвів голову Микола.— Не міг встановити. Але що вони вороги, я чомусь твердо переконаний. Скажіть, у вашій комуні скирти є?

— Є, скирти необмолоченого хліба. Комуна не вспіла обмолотитися, бо перешкодили дощі. Вичікуємо погоди. Коли випогодиться, візьмемось до молотьби.

— А куркулі на селі є?

Господар підвівся з лави усміхаючись. Зробив по хаті кілька кроків і близько підійшов до Миколи.

— Звичайно, що є. Не забудьте, що ми живемо прикордонній смузі. Майте собі на увазі, що наша Волинь дуже відстала. Наша волинська біднота й до цього часу ще не зовсім усвідомила собі, що треба організуватися в сози, колективи, комуни, щоб полегшити свою бідняцьку долю. Сидить, копається на своєму клаптику землі й, під'юджуваий куркулем, ворогує на комуни. Після весня-

ної суцільної колективізації — розбіглися. Куркульня загітувала. Сміялися з нас. Проходу комунарам не давали. Шкоду робили нам. Дивись, то випасуть, столочать у полі, то садок обтрусять. Худобу калічили, а куркулі тільки руки потирають. Радіють та сміються з нас. Тепер уже легше стало. Деякі, навіть найвідсталіші бідняки побачили, що з нашої комуни таки толк буде. Знову почали поступати заяви. Середняк тягнеться за нами. Куркуль бачить, що йому приходить край, мститься. Всіма силами намагається перешкодити нам.

Господар замовк, зупинившись серед хати. Навколо мовчанка. Лише злегка бряжчали шибки вікон від пострілів, що починали частішати з кожною хвилиною. Відблиски від вибухів гармат заливали коротким світом хату, ніби далекі блискавиці.

Микола підвівся з лави й, оправляючи ремінь, підійшов до господаря.

— Біля ваших скирт хтонебудь є, чи немає?

— А для чого? — не розуміючи, здивовано запитав господар.

— Як для чого? Вартувати.

— Ні. Ніхто їх не вартує.

— Так давайте пройдемося до них. Перевіримо, бо ті, що говорили, здається мені, щось замишляють проти ваших скирт. Мені здається, що вони хочуть знищити ваш хліб. Розумієте?

Господар схвильовано підійшов до червоноармійця і рвучко стиснув його за плече.

— Звідки ви знаєте? Хто вам казав про це?

— Я так думаю,

Комунар і червоноармієць хутко вийшли з хати і, не помічаючи метушні, що була на вулиці, попростували до голови комуни. Через деякий час, три постаті пірнули в темряву ночі, простуючи в поле до чорних великих куп, що ледве окреслювались.

III

На краю села Медведівки похилені дві халупи. Обдерті, обшарпані, із прорваними стріхами. Колись жили тут пастухи. Пасли громадську череду та боролися із злиднями, що обсіли їх зі всіх боків. Давно немає в цих хатах пастухів. Давно вже не пасуть вони громадської череди. Комунарами вони завзятими стали. Переселилися ближче до комуни, а в хатах облуплених громада поселила куркулів, після розкуркулення. Якось сталося так, що не вислали їх зовсім із села. Залишили, відібравши їхнє майно. Проте, куркулі своєї вовчої звички не кидають. Гарчать, як ті скажені собаки, та де тільки можна кусаються. Ось і зараз зібралися сусіди і темної ночі раду радять. Сидять над столом у темній хаті й шепотять принишкло. Здушений шепіт іноді проривається в підвищений голос. Але зразу ж опам'ятавшись, знову шепочуться, прихиливши голову до голови. Притихли зовсім. Кілька хвилин посиділи мовчки і ніби на команду глянули в вікно.

— Пора збиратися.

— Пора,— луною відгукнувся другий і встав із лави. Підійшов до мисника й почав там чогось шукати. Довго копався, шарудів якимсь лахміттям та стукав пляшками. Через деякий час почулося булькання й гострий пах гасу.

Людина, що вовтузилася біля мисника, чхнула й сердито сплюнула.

— Готово. Підемо.

Рипнули сінешні двері, і дві постаті, злодійкувато ступаючи, безшумно посунули поза городами до ярка. Схильці йшли, ніби плазували, і в кожного з них кипіла злість. Лютувала, аж розпирала груди. Злість проти комуни, що вигнала їх із великих та світлих хат під гонтом. Що землю відбрала. Що загнала їх у хати похилені. Відібрали вічні

наймити, злидні, голота. Колись, мовляв, на все село хазяями були, а тепер немов оті злодії, брели ярами та долинами, щоб помститися.

Де тільки могли, там і шкодили, а тепер якраз слушний момент наробити комуні лиха і звернути на Червону армію. Нехай знає голота. Нехай не цілуються та не носяться зі своєю змичкою з Червоною армією. Коли побачать, що сталося та через кого, то проводитимуть тоді добрим словом.

Ішли й прислухалися до гуркоту гарматних вибухів, що починали гриміти з усіх боків. Десь далеко на обрії спалахнула ракета й піднеслася високо вгору, освітлюючи білим світлом почорнілі поля. За нею друга, третя. Півколом зметнулися вгору, і зробилося видно, ніби вдень. Постаті залякло зупинилися, присідаючи.

— Коли б хоч не запримітив хто.

— Нічого. Тепер у них колотнеча, подумують, що це свої.

І знов шугнули вперед, прискорюючи крок. Уже видно було чорні купи скирт, що вимальовувалися на темному обрії. Іноді освітлювались вони блідим світлом ракети: тоді чітко видно було їхні солом'яні боки.

Ще кілька кроків: скирти. Захекано зупинилися, обіпершись об купи снопів, зрошені мжичкою. Стояли мовчки, відсапуючись і прислухаючись. Потім тихо обійшли навколо одної скирти.

— Нікого немає,— обізвався один.

— Здається.

Мовчали, прислухаючись до виру бою, що розгорявся навколо. До гарматних вибухів прилучилася тріскотнява рушниць та кулеметів. Ніби кипіло все у велетенському казані. Блиски ракет частішали. Вогнева лінія ширшала, оточувала тісним колом село й наближалася ближче й ближче Боротьба була завзята.

— Може пора, а то ще й сюди надійдуть.

— Можна починати.

Нагнулися й почали розгрібати снопи. З люттю висмикували їх із скирти. Топтали необмолочені колоски пшениці, що шаруділи під ногами. Вигрібши діру, один витягнув з-під поли ганчірку, що засмерділа гасом і сунув її під скирту.

— Давай огню!

Другий присів окарач: черкнув сірника. Огонь освітив його обличчя, поросле густою кудлатою бородою, і, колихнувшись, згас.

— А чорти б тебе забрали,— вилаявся він і похапцем почав витягати з коробки другого сірника.

— Заступіть вітер, а то дме.

Перший розставив поли свитки й низько нахилився. Знову черкнув сірник і тепер занявся рівним полум'ям. Полум'я хитнулося довгим язиком і лизнуло промочену гасом ганчірку. Мить — і ганчірка задиміла й фаркнула вогнем.

Постаті здригнулися й випросталися.

— Тепер поїдять хліба з наших ланів.

— Подавляться,— хихикнув другий.

Обоє дивилися, як розгорявся вогонь, пожираючи солому.

Враз стало видно, як удень. Сотні ракет уп'ялися в чорну ніч, відсунувши темряву, ніби велетенську завісу, далеко за обрій. З усіх боків оскаженіло піднялася стрілянина. Близько зачулися кроки. Хтось захекано важко біг до стіжків.

Постаті обернулися й остовпіли. Паралізувалися ноги, хоч думка вперто крутилася на одному:

— Тікати...

Щось перешкоджало ворухнутися. Тіло зробилося важке, ніби налилося оливом. Лише неясна, надійна думка ворушилася в голові.

Ті, що бігли, враз виринули з темряви й на мить зупинилися перед посталями, що остовпіло стояли перед скиртою, яка розгорялася все більше й більше.

Іх було троє: голова комуни, його заступник та червоноармієць.

Вони враз кинулися на тих, що стояли.

— Ось вони. Тримай їх!

— Гаси!

Загукали разом.

Постаті тільки тепер опам'яталися й рушили були з місця. Загнаними вовками хижо глянули довкола, вибираючи місце, куди тікати. Були оточені з усіх боків тими, що так несподівано виринули з темряви. Позаду була скирта. Куди тікати? Єдиний вихід оборонятися. І напруживши м'язи, приготувалися були скочити разом, зім'яти, збити з ніг тих, що прибігли, щоб пробити собі шлях. Мить напруженого чекання. Ось зараз кинутися й зникнути в темряві, як привиди.

Але м'язи починають м'якшати, в голові туман і стає холодно. Так холодно, що зуб на зуб не попадає. Цокотять зуби, хоч іззаду й починає припикати. Ноги підкошуються й от-от не витримують тіла, що готове впасти.

Перед очима цівка гвинтівки з довгим гранчастим багнетом, на кінці якого відблиск пожежі. От-от вибухне вогнем і прошиє наскрізь.

— Ні з місця! Руки вгору. — Спокійний, але грізний голос Миколи заставив глитаїв піднести догори тремтливі руки.

А в самого думка в голові:

— Набої ж у мене сліпі. Коли б хоч не догадалися гади. Коли хто рушить з місця, багнетом гада, як вужа, — вирішив він.

Полум'я розросталося

— Гасіть, гасіть скирту. — Гукнув Микола до комунарів, не спускаючи очей із глитаїв.

Комунари розгублено затопталися на місці, потім зірвалися, заметушилися й не знали, що їм робити, з чого почати. Наблизилися до вогню, що

бував переможно, і в розпачі зупинилися. Не знали, що робити, з чого почати. Поблизу не було ні води, ані нічого такого, чим би можна було загасити вогонь. Стояли з широко відкритими очима і з жахом дивилися, як гине хліб комуни.

Дивилися, як на їхніх очах гине велетенська праця кількадесятьох людей, що, не покладаючи рук, обробляли хліб, що зараз гине.

Згорить, пропаде. Піде з димом, а потім знову біда. Знову роби. Переконуй інших, щоб не покладали рук, щоб вірили й не кидали комуни.

А глитай, ворог радітиме, що голота ще на зайвий рік залишиться біля розбитого корита.

Полум'я розросталось.

У розпачі, комунари повернули голови й глянули на Миколу, шукаючи поради. Ніби питали:

— Що робити?...

— Свитками. Скидайте свитки, та гасіть вогонь,— відповів він на німе запитання комунарів, не зводячи очей з глитаїв.

Вони похапцем скинули свитки й кинулись до вогню. Кинули їх на нього, але це не помагало. Вогонь охопив уже велику площу й дві свитки нічого не могли допомогти. Комунари, притишивши вогонь своїми свитками в одному місці, кидалися в друге, але притишений вогонь знову схоплювався й починав палати ще з більшою силою.

— Що робити? — до болю в пальцях стискаючи гвинтівку, думав Микола. — Невже пропаде? Невже згорить? — і пригадалася йому його степова комуна, з якої він пішов до Червоної армії. Пригадалося, як куркулі одного разу спалили коровню, в якій згоріло щось тридцять корів. Лють охопила. Ледве стримав себе, щоб не проштрикнути багнетом когонебудь із тих, що стояли з піднесеними догори руками.

— Коли б хоч помітили наші, та прислали когонебудь з резерву, щоб погасити вогонь,— в розпачі подумав. Раптом обличчя йому посвітлішало.

Зметнулися вгору брови і якийсь рішення вималювалося на обличчі:

— Гасіть, гади собачі!—крикнув він. Глигаї здригнулися і злякано рвонулися, але, побачивши, що червоноармієць підходить до них ближче, заклакли на місці.

Ота надія, що тішить людину навіть перед лицем неминучого, родила в них думку:

— Хай потім, аби не зараз. Може якось викрутимось.

І тому вони, покірні, ждали наказу. Готові були зробити все, лише б відтягнути смерть...

— Скидайте свитки й гасіть!—знову вигукнув Микола.

Глигаї зрозуміли. Рвучко скинули свитки й кинулися до вогню. Гарячково гасили його, обпікаючи руки. Забули про все. Лише думка одна крутилася, яка заставляла їх раз-по-разу боязко озиратися:

— Коли б не вистрелив у спину. Може якраз пощастить потім якнебудь одбрехатися. Життя, життя треба захистити, а буде життя, можна буде продовжувати боротьбу. Ще раз спробувати.

Комунари, що вибилися були з сил, побачивши несподівану підмогу, ще з більшим завзяттям накинулись на вогонь. Спочатку здивовано глянули були на своїх ворогів, але думати було ніколи. Треба було спасати хліб.

Від надлюдських зусиль огонь почав ущухати. Здавалося, що от-от згасне зовсім, але проривався, загрожуючи знову. Здавалося, що кінця не видно оцій боротьбі людей з огненною стихією. Облечені, обсмалені, вибивалися з сил. Ледве трималися на ногах. Боротьба була нерівна. Огонь перемагав. Ще хвилину й попадають ті, що борються з огнем. Упадуть знеможені, а вогонь переможно буятиме, пожираючи хліб, щиро обіллятий потом.

Рухи комунарів робляться повільнішими. Закрадається розпач, зневір'я в свої сили. Ще мить одну,

і впадуть знеможені. Але знову наплив нової енергії підносить, як на крилах. Породжується сила. Ростає віра в перемогу, бо вже чути спішні кроки тих, що спішать на допомогу. Кроки ближче, ближче. Ось уже у відблиску вогню вималювалось кілька сірих постатів червоноармійців, що бігом поспішають до пожарища. Виринають з темряви один за одним — рішучі, організовані.

Микола з полегшенням зідхнув. Повернувся, шукаючи поглядом командира. Якось сталося так, що зразу їхні погляди зустрілись. Це був командир тієї сотні, до якої належав Микола. Побачивши свого червоноармійця, що стояв з гвинтівкою наготові та чотирьох чоловіків, що кидалися на вогонь, він на мить здивовано зупинився. Але зразу ж здогад майнув у його голові. Хутко розстебнув кобуру й вихопив револьвера:

— Ви заарештовані, — підбігши до тих, що гасили вогонь, вигукнув він.

Глитаї злякано затрусилися. Комунари ж нічого не розуміючи, стояли на місці й ніяково поглядали то на командира, то на Миколу.

— Одійти набік, — скомандував командир сотні. — Товариш Савостіков і товариш Швець, — охороняйте їх, — давав він похапцем розпорядження.

Микола хотів був дати пояснення, але командир був зайнятий уже іншим.

— Витягнути з чохла лопати! — давав він команду, таким голосом, ніби був на вогневій лінії.

— Закидати вогонь землею!

Десятки піхотинських лопаток копирснули землю, і через мить вона зметнулася суцільною дугою й полетіла на вогонь. Здавалося, що земля від якогось велетенського напору безперервно вилітала з темряви й летіла на вогонь, що починав стишуватися й диміти.

Прикладаючи всіх зусиль, червоноармійці копали землю й кидали її перед себе. Рухи частіша-

ли. Без гомону, зайвих слів, вели організований наступ на ґтихію.

Ще трохи, ще одну мить, і вогонь згас зовсім. Навколо стало темно. Ідкий дим та пригасле згарище смерділо й видало очі. Деякі червоноармійці затоптували ногами рештки огню, що безсило проривася наверх.

Командир сотні підійшов до Куриленка й, показуючи на заарештованих, запитав:

— Це палії?

— Не всі, товаришу командире. Палії он ті двоє,— показав він на глитаїв,— а ті комунари. Свої.

— Гаразд, одведеш їх до полкового штабу. Здаси, розкажеш про все й повертайся до сотні.—Підійшов ближче й, простягаючи руку, з щирістю мовив:— Ти свій обов'язок виконав. Розвідка твоя вдала.

— Товаришу командире першої чоти! Виділити трьох червоноармійців для охорони скирт,— звернувся він до чотового.

— Єсть, товаришу командире сотні!

— Сотня, ладнайсь!

Забряжчала зброя й стало тихо.

— Кроком руш!

Чітко вдарив одностайний крок по мокрій землі в темряві попливли, хилитаючись, багнети.

Сотня поверталася в резерв чекати нового наказу, щоб кинути на вогневу лінію вирішувати складну бойову задачу, як прорватись із вогневого кола, бо це ж було на маневрах.

А глитаї і тут хотів скористати.

ВТЕЧА

Чорне, закурене димом депо помалу затихало. Величезні двері, ніби беззубі пащі потвор химерних, ковтали паротяги й зачинялися зі скрипом.

Надворі стемніло. Роботі кінець. Можна розправити спину, що дванадцять годин була зігнута над станком. Можна випростати коліна, що плазував ними під гарячим паротягом.

Яків Івчук виліз із-під паротяга, стомленим рухом поклав на верстат ключ і почав витирати паклею руки.

— Значить, сьогодні збираємось на будці,— промовив до нього Юзік Свідерський, виринувши з темряви.

— На будці.— Яків із хвилину подумав, а потім витираючи полою засмальцьованого мазутом піджака з лица піт, додав:— А чи безпечно там? У разі чого, то й сховатися ніде, та й діти в Харчука. Не варт підводити його, бо як накриють, то не помилують, а потім діти сиротами зостануться.

— Не накриють,— переконливо відповів Юзік,— поліція нічого не підозріває, а коли й підозріває то не шукатиме в нього. Побоятися йти вночі за місто.

— Ну й гаразд, я прийду, а ти передай останнім, щоб сходились. Степанові я сам скажу.

Яків надів картуза й вийшов на двір. Коли виходив із воріт депа, побачив дорожнього майстра Збишевського, що стояв із якимсь високим худорлявим чоловіком. Хотів був обминути їх і пішов в інший бік до запасної хвіртки, але вона була зачинена... Вернувся.

— Ти чого по задвірках ховаєшся? Дороги не знаєш, чи може, заблудив? — насмішкувато запитав Збишевський.

Яків не відповів і вийшов на вулицю.

Був теплий весінній вечір, коли молодий, ще липкуватий лист на деревах тьмяно пахне, і від цих пахощів обертом ходить голова, а кров по жилах починає гінко переливатися і в роті робиться чомусь гіркувато-терпко.

Тоненька ясна смужечка неба на заході з кожним

разом темнішала все більше й більше. Нарешті згасла зовсім, і небо зробилося скрізь однаково темно-синім.

Біля станції підсліпувато блимав ліхтар. Кидав скупе світло на похилений паркан, що на ньому були наліплені афіші.

Яків минув станцію. Перейшов полотно залізниці і йшов мілким чагарником, що тягнувся вздовж колії. Хотів зосередитись на сьогоднішніх зборах, на робітничому святі, що надходило, але думки, ніби застояні коні, зривалися недокінчені й летіли одна по одній кудись. Хотілося лягти горлиць між чагарником просто в росисту траву, дивитися в недосяжну синь неба і стежити без дум за мерехтінням зір. Прислухатися до нудної пісні, одномаїтної, тягучої, що чулася десь із полів, і під цей спів забути, пірнути у відпочинок. Забути каторжну роботу, злидні. Зупинявся, підставляв гаряче обличчя під краплі роси, що сипалися з віт, і знову хотів зібрати до купи думки.

З даліни чувся невиразний гул. Він наближався, ріс, упідвладнюючи тишу. З кожною хвилиною ріс усе більше й більше. Здавалося, що летить якась металюва потвора, пожираючи ненаситно час і простори.

Блискучі рейки вбирали в себе зоряне сяйво і бігли кудись у темряву, злегка дрижали, скиглили... Потім на мить зробилося сліпуче видно, і повз Якова метеором пролетів експрес Варшава — Львів. Вікна злилися в одну блискучу смужку й зникли. Залізний гомін переможно покотився по чагарнику й почав затихати.

Яків зачаровано стояв і довго дивився на червоні ліхтарі на задньому вагоні, що поволі танули. І знову все стихло, і знову нудна пісня з полів.

„Це все для тих... Ми раби, ми бидло, так вони думають“, — промайнула думка. Мимоволі сти-

скалися кулаки, щось хвилею важкою підкочувалося під груди і спрацьоване тіло наливалось злістю.

— У, гади,— погрожуючи замахав кулаком Яків у той бік, куди помчав потяг.

Вийшов на колію і, твердо ступаючи по шпалах, хутко пішов на вогонь, що привітно манив до себе, блимаючи в темряві.

За столом, при вкрученій лампі сиділо шестеро. Голови з вихрястим волоссям понахилялись над столом і уважно слухали Якова.

— Треба перетягнути всіх робітників на свій бік. Завтра ж у приміщенні майстерень, під час обідньої перерви зробимо летючий мітинг. ППС-ів гнати в шию. Всі вони запродавці й агенти дефензиви. Сволочі, соціал-зрадники. Тільки через них ми не можемо в оцій дірі зорганізувати робітників дєпа в спілку. Адміністрація що хоче те з нами робить. Працюємо дванадцять годин без договору, без певної ставки. Ми відірвані від іміста, від великих промислових центрів, і безсилі, але нехай їм так не здається, ми ще покажемо себе. Зараз треба розходитися, щоб рано встати. Всі, що тут, першими мусите бути на роботі, щоб успіти розкидати по верстатах листівки. Ти, Юзік, маєш поговорити з робітниками тартака. Там їх по 14—16 годин примушують працювати. Робітники здебільшого — місцева голота й мовчать. Раді, що хоч якнебудь за каторжну працю можуть дістати шматок хліба. Треба їх загітувати, приєднати до себе.

Яків замовк. Із хвилину в хаті панувала напружена тиша, а потім із-за столу підвелася низька кудлата постать будочника Романа.

— На мою думку, ждати нічого, — важко кида-

¹ PPS — Польська партія соціалістична.

ючи словами, неначе відривав їх від себе, почав він, — треба починати, бо однаково: що бути на оцій волі, що сидіти в тюрмі. Треба розібрати колію, щоб поламали в'язи собі оті, що їздять по ній в експресах. Піти й спалити фільварок Сангушка з усім кодлом. До ноги їх винищити. Почати тільки, а там піде. Натерпілися! До нас приєднаються всі околицьні села, а там... — Він не договорив, махнув рукою й важко сів. У голові зароїлися думки, що малювали повстання... Революцію... Гнів працюючих...

Примружив блискучі очі й прислухався до себе, до своїх думок; і ввижались йому поміщицькі економії, охоплені полум'ям пожеж, панські експреси, що летять під откос, з-під яких чути скажені зойки випещених гладких фабрикантів.

Юзік дивився на Романа й ховав усмішку. Потім підійшов до нього й ударив по плечі.

— Твоїми устами та мед пити, Романе! Будеш ти в нас за організатора червоної гвардії, тільки не тепер. Треба ще трохи перечекати. За твоєю порадою були б тільки лишні жертви, наше безсилля на довший час та їхнє панування на лишній рік. Перетерпимо, переждемо, аж поки весь пролетаріят Польщі, як один, не зрозуміє на чийому боці правда.

— Чекай у моря погоди, — відповів Роман і почав прислухатися, видивляючись у вікно.

— Цитьте. — Підняв руку Юзік і також почав прислухатись.

За вікном надворі щось зашаруділо стиха, неначе пошкрябав хто по шибці. Всі, що були в хаті, насторожено підвелися й дивилися один на одного.

— Вислідилі, — крізь зуби промовив Яків. — Це той рудий, що недавно приїхав сюди. Я його сьогодні бачив з дорожнім майстром. Він, наче скажений собака, дивився на мене... Як його вибратися звідси? — звернувся він до Романа.

Будочник зі стиснутими кулаками зробив крок до дверей і взяв до рук молот, що ним забивають бретналі.

— Я їх впускатиму по одному й оцим по голові, — блиснув він очима.

Яків погасив світло, підійшов навшпиньки до Романа і, лагідно поклавши йому руку на плече, промовив:

— Цього робити не треба. Це самогубство. Кажіть, чи не можна вибратися звідси іншим шляхом.

Степанида, Романова жінка, що до цього часу сиділа мовчки, підійшла до Юзіка.

— Вилазьте на горище, а там через душник на дах, а звідти на дерево. Воно старе, крислате й широко розпустило віття. Сидіть на ньому, аж поки вони не підуть від нас.

У двері знадвору загрюкало.

— Відчиніть.

Робітники метнулися в сіни й полізли на горище. У двері хтось настирливо стукав. Чути було, як підважували їх і вони тріщали.

Яків ухопив купу листівок і кинув їх на горище.

— Забирайте з собою, — стиха гукнув. Повернувся до Романа. — Я залишусь: однак уже пізно. Скажу, що ночую в тебе, я ж бездомний.

У двері продовжували ломитись.

— Лягайте, лягайте, — шепотіла Степанида до Романа і Якова, а сама, накинувши на плечі кофтинку, вийшла в сіни.

— Якого дідька носить так пізно, — роблено, сонним голосом, запитала вона.

— Відчини, відьмо, а то двері поламаємо.

— Хто ж ви такі? — допитувалась Степанида.

— Відчини, бидло, — лаялися люто знадвору, і вслід за цим чимсь важким загрюкало в двері.

Степанида ще раз заглянула до хати і, побачивши, що Яків і Роман уклалися спати, не поспішаючи, відчинила двері. У сіни ввалилося з ре-

вольверами в руках кілька поліцаїв на чолі з рижим вивідовцем. Зразу засвітилося кілька електричних ліхтарів, і тоненькі ясні смужечки світла почали нишпорити по хаті: попід лавами, по кутках, на печі. Кілька снопів світла водночас зупинилися на обличчях Якова й Романа, що повідкривавши роти, хропли на всю хату.

— А це що за бидло лежить? Ану, вставайте?—і поліцай з усієї сили вдарив Якова револьвером у груди.

Яків скривився від болю й схопився на ноги. Невтримна лють огорнула його. Напухли м'язи, й руки до корчів у пальцях стискалися в кулаки. Ледве стримуючи себе зі спазмами в горлі:

— Чого вам треба? — запитав, силкуючись говорити спокійно.

— Як твоє прізвище?

— Івчук.

— Тебе нам треба. Одягайся й ти! — звернувся поліціант до Романа.

— За що ж це? — насуплено крізь зуби процідив Роман. — Нікуди я не піду.

— Ах, ти ж, бидло паскудне, то ти ще й упира-тися будеш?—вилаявся рижий дефензивник і вдарив під бороду Романа так, що в того задзвеніли зуби й голова відкинулась назад.

Степанида сплеснула руками.

— За що ж ви його б'єте, іроди?

— Мовчи, відьмо! Кажи, де ділася решта розбишак, які тільки що були тут у хаті. Ану, на горище полізьте, — звернувся він до поліціантів.

Виставивши наперед револьвери й ховаючи голови, двоє поліцаїв сторожко посунули драбиною нагору.

— Нікого тут немає, — через кілька хвилин загукав один з поліціантів.

— У льох!.. Обшукати мені скрізь. Не змогли ж вони провалитися крізь землю.

Роман мовчки стояв і потемнілими очима дивився в землю. З розбитої губи краплинами стікала на

бороду кров і маленькими згуслими шматочками прилипала до сорочки.

Яків стежив за Романом, відчував, що повинно щось статися, чого не можна було відвернути, попередити.

— Однак губити нічого, — вирішив він і крадькома глянув на вікна, в які таємниче зазірала ніч.

— Гайда, — скомандував рижий, зробив кілька кроків і зупинився в дверях.

Поліціанти, підштовхуючи Якова й Романа, рушили з місця.

Роман, підійшовши до дверей, зупинився на мить, побачивши біля порога великого ключа, яким загвинчував на рейках шруби. У голові завихрилася блискавкою думка, яку ніяк не міг упіймати. Підсвідомо шарнув рукою в куток, і в ту ж мить важкий ключ опустився рижому на голову. Одну мить бачив витріщені очі рижого, його руки, що трусилися в лихоманці, а потім, коли відчув якісь гарячі бризки на своєму обличчі, прожогом кинувся в сіни. Слідом почув брязкіт розбитого скла, поєгрили, але, не зупиняючись, летів наввипередки з вітром, підставляючи під його м'які струмені розхристані груди. Слідом бігли, стріляли, дико виючи, поліцаї. Кілька куль дзикауло над головою. Щось опекло плече, але він не звертав на це уваги й біг далі, аж поки не почув за собою важке сопіння й чиїсь важкі кроки.

— Це ти, Якове?

— Я, Романе.

Із-за куща, захеканий, вийшов Яків, увесь заюшений кров'ю.

— Порізався склом, — витираючись, промовив він і сів поруч Романа.

З хвилину була мовчанка. Десь здалека чулася журна тягуча пісня. Із залізниці почувся залізний гомін. Знову пролетів експрес.

— Т-а-а-к... — підтверджуючи якісь свої думки, протягнув Роман.

— Тепер на нелегальне становище, а то однак згноїли б у тюрмі. А ті, здається, також повтікали. В разі ж чого, так туди, — Яків махнув рукою в той бік, де починався ранок.

ГРАД

День-у-день з полудня віяло гарячим суховієм. Розпечене небо байдуже гнітило спраглу землю, а сонце гарячою зливою палило все живе й сліпило очі.

Жадала земля дощу... Даремно притягала до себе безплідні хмари, що іноді пливли у височині, але вони байдуже проходили повз, кидаючи на спалену землю скупу тінь, і горілі груди землі в безсилій утомі, і горіли бліді зчорнілі квіти, розкриваючи пелюстки, благаючи хоч росинку дощу. А небо було розпечене, бліде, і не було хмар, і не було дощу. Посірілі ниви порепані, з засохлим грудням облягли село, що з жахом чекало голодної смерти, втративши надію. Удень мариво котилося хвилями по межах, наганяло жах, і вечори спадали душні без прохолоди.

Посохли жита. Не шепочуться й не квітнуть. Порожнім колосом, що побілів завчасно, рівно стоять, тягнуться до побілілої від спеки бані неба.

Земля жадала дощу, і випав град, крижаний град! Бив із невблаганною жорстокістю по гарячих грудях землі, і гинули жагучі надії у газд¹, що з ляком дивилися, як немилосердно добиває град їхні погорілі ниви.

¹ Хазяїв,

Даремно тяглися до високих хмар зчорнілі квіти.
Випав град... Вибив нещадно все, і стогнало
стогоном село.

У газд не було сліз, і не було дум. Зажурені
голови хилилися долі. Байдуже прислухались до
шаленого танку хуртовини, що вбивала останню
надію.

Бо випав град... Крижаний град...

... Текля сиділа край стола і з тугою дивилася
за вікно на подвір'я, що на ньому ще була крига
від недавнього граду. За вікном мокре кошеня, жа-
лібно нявкаючи, обминало маленькі калюжки і,
обережно ступаючи малесенькими лапками, йшло
до сіней. У його нявканні чулася скарга й благання.

— Що ми робитимемо?—зідхнувши промовила
до себе вголос Текля і в тяжкій задумі похилила
на руки голову. Спомини вихром закрутилися в го-
лові, наче хмарами важкими облягали.

— Змалечку отаке. Горенна праця за шматок
черствого хліба. Двоє малих братів, і їм давай,
а заробити ніде не можна. На фільварки до дідичів
понаїжджало мазурів, а хлопіві й роботи немає.
Півморга сама скопала рискалем, пухирі на руках,
як баньки повиксакували. Копала цілі ночі, щоб
хоч на який місяць мати свій хліб, і от вибило.
Ціле літо відробляла півкорця збіжжя—і цього
немає. А що ж завтра?—голодна смерть.

Здушила голову долонями. Хотіла заридати вго-
лос на всю хату, на все село, щоб почули всі
люди, цілий світ...

Хотіла поскаржитись комунебудь, але кому? Що
поможуть сусіди, коли й вони нічого не мають.
Пухнуть із голоду. Вся надія була на врожай, але
і його немає. Усе вибив град, крижаний град. Вибив,
вимоловив, зрівняв усе з землею без жалю. Зали-
шив село на поталу, на страшну смерть.

За вікном спадали вечірні тіні, і присмерк сірий
брався з кутків хати. На полу щось заворушилося,

заскрипіли дошки і з-під лахміття вилізло двоє дітей.

— Текле, дай хліба!— зарюмсав старший Теклин брат років шести.

— Хліба?— байдуже промовила Текля.— Де ж його взяти того хліба. Немає, Івасю, хліба. Град вибив усе дочиста.

— Я хочу мандибурки. Хоч одну мандибурку дай мені, Текле,— з плачем просив менший, Василько.

Сутінки згущалися, з сірих робилися синіми і, нарешті, перейшли в чорні, ніби смола. На заході кривавою загравою заходило сонце, і небо було зловісно червоне.

Текля встала з-за столу й, відганяючи від себе важкі думи, вийшла на подвір'я.

„Що ж далі?“— помимо її волі лізло до голови запитання:— „Як ми перезимуємо? Коли б не град, можна було б заробити денєбудь за сніп, а тепер що? До кого йти, коли вибито в усіх? Зосталися голі поля. Ой, матінко моя, що ж я робитиму з ними, з цими малечатами. Куди подінуся, чим нагодую їх?“

У такт із Теклиними думами осокор нахилив широку голову свою і щось журливе шепотів до неї побитим листям.

За ворітьми хтось глухо закашляв. У темряві накреслилась постать.

— Слава Ісу.

— Навіки слава.

Постать наче виринула з темряви й підійшла до Теклі.

— Вибило, Текле. Ой, вибило дощенту. Що ж робитимемо ми тепер? Атож прийде зима люта, з сипучими снігами, засипле нас, замурують морози, й загинемо ми, як руді миші, з голоду.

— Загинемо, загинемо,— зідхнула Текля, і побитий осокор у такт прошелестів: „загинемо“.

На деякий час запанувала мовчанка. Дві постаті в тужних позах, наче камені, стояли, розпливаючись у темряві, лиш осокор ледве тріпотів побитим листям, наче хотів розказати про якусь таємницю.

Текля нахилилася до постаті й прошепотіла:

— На фільварок... До пана.

— До пана?

— За садом росте бульба... Хіба ж це гріх, коли он діти пухнуть із голоду. У нього всього доволі, такий пикатий, завжди ситий, червоний, як цвик, а тут цілими днями й ріски в роті немає. Отакими ночами, з мішком. Руками будемо шпортати, щоб було тихше. Можна на цілу зиму наносити, в нього ж кілька моргів. А щоб непомітно було, щоб не спало зразу на очі, будемо на різних місцях брати... Бадилля в яму знов... бо хіба ж випрошиш, хіба повірить хто, що голодні?

Нахилилася до самого обличчя й, переконуючи, шепотіла. В очах світилася ненавидь. Нервово перебирала руками спідницю з ряднини. На хвилину замовкла, оглядалась навколо, чуйно прислухаючись до нічної тиші, і починала знову переконувати.

— Це не крадіжка. Я сама не знаю як назвати це, тільки не крадіжка. Бо коли в животі так ріже жахливо, і голова починає тупо боліти, наче там розтоплене оливо, а ноги пухнуть і не хочять ходити, а другий жирує,—це не крадіжка, це не злочин. Злочин роблять ті ситі, що не хочуть допомогти, що байдужі до наших мук. Коли б голодувати та вже самій, може якимось дала б собі ради, а то діти... Хліба дай, кажуть, та й годі. Я цілий день журилася. Сиділа біля вікна й банувала. Дивилася, як падає отой крижаний град. Кожна крижинка, що так нещадно побила ниви, падала на мої груди, на моє серце, аж млосно мені робилося. Обгортав мене жаль невимовний. Роз-

пука роздирала груди, і ось я додумалася до цього
Треба йти по бульбу. Іти й не гаяти часу.

— Не гаяти,—луною відповіла постать.

* * *

— Якийсь чорт, проше пана, бульбу в нас краде,—
говорив прикажчик економові,—щось із десять
корчів вирвано. Чи не голота ота, проше пана?

— А ти б замісто того, щоб говорити, тавпіймав
би, то краще було б.

— Та я вже засідку робив, і нічого не помагає.
Неначе яка мара невидима.

— Робив,—насмішливо перекиривив економ.— У
коровні з дівчатами спав, а не засідку робив.
Так ти стережеш панське добро, хлопе смер-
дючий? Щоб мені впіймав злодіїв цієї ж ночі,
чортів хлопе, а то дідько тебе візьме!—розпалю-
вався він.

Прикажчик перелякано зігнувся й поточився
назад. Його очі, ледве виглядаючи з маленьких
шкалюбин, по-собачому стежили за рукою економа,
що стискала кийок. Із собачою покорою слухав
лайку свого пана.

Зігнутий, з опущеною головою, він був жалю-
гідний і противний. Здавалося, що ось зараз він
повернеться, упаде на землю й почне плазувати
животом по землі, лижучи економові чоботи.

Економ, задоволений покорою свого прикажчика,
хотів був уже усміхнутися, але почуття огиди
мимоволі підкотилося під груди, і він сердито
одійшов геть.

— Бидло...—з презирством промовив.

— Слухаю пана. Обов'язково всі винуватці бу-
дуть упіймані ще до неділі,—шамотів прикажчик,
не розгинаючись.

— Я їм покажу, як красти... раді не будуть...
Голови позриваю,—лаявся він, стискаючи кулаки,

і, вийшовши за двір економії, загукав на всю горлянку:

— Гордію, Гордію!

Ніхто не озивався.

— Теж стереже, собача віра, — проговорив до себе й пішов по межі.

Пройшовши кілька кроків, він несподівано спіткнувся об щось і полетів у рів.

— Це хто? Хто це? — злякано питав вартовий Гордій, підіймаючись. — Якого дідька носить тут так пізно?

— Ти ще лаятися будеш, хаме? То ти так стережеш? Спати завалився, а того не знаєш, що панську бульбу кожну ніч мішками пруть злодії?

Підняв сучкуватого кийка й зо всієї сили вдарив вартового по голові.

Гордієві гострий біль запаморочив голову. З очей посипалися іскри. У голові зашуміло, ніби на лотоках вода. Образа обгортала все єство. Зробив рух ударити цього прихвосня, але стримав себе. Стояв, зігнувшись, і сльози безсилля й образи мимоволі котилися з очей, збігали по обличчі, лоскотали коло носа й краплинами звисали з бороди.

— Я не спав, — глухо промовив Гордій. — І бити мене ні за що. Я вже застарий, щоб мене бити.

— Коли старий, то здихай, собако, а ні, то стережи, коли нанявся, а зараз сиди мені тихо й не кашляй. Нам треба впіймати злодіїв, що крадуть бульбу. Як почувеш що, — гукни: я тут засяду недалечко.

Прикажчик відійшов трохи вбік і приліг на землю, вдивляючись у пільму.

„Може, воно хлопи, та з дрюками, то можуть і боки обкласти“, — думав він прислухаючись до шелесту.

Збоку, десь від села, почувися кроки. Здавалося, що вони то наближались, то відходили

десь убік. На мить затихали й після того знову хтось уперто кудись ішов.

Гордій, почувши, що хтось іде, догадався, що це з села по бульбу. Хотів попередити, але не знав як. Кашлянути, — почує прикажчик, догадається. Кілька разів випростовувався, думав, що помітять, але й після цього було чути крски, що вперто наближались.

„Впіймає. Обов'язково впіймає“, — вихорила думка в голові.

— А, злодюго! — покотилося в темряві по полях.

— То ти крадеш? На!.. На!..

Прикажчик когось бив, важко хекаючи. З кожним ударом лютував усе більше й більше.

Гордій піднявся з землі й підбіг до прикажчика.

— Що ви?.. Чекайте... Може й не по бульбу.

— А тобі чого, стара собако? Бий!..

На землі між бадиллям картоплі щось лежало. Пробувало встати. Ворушилось, тихо стогнуло.

Гордій нахилився.

— Текля Пиндикова. Ой, боженьку! Що ж ви робите? То ж сирота...

Хотів оборонити, але не встиг зробити й руху, як прикажчик звів його кийком, і Гордій упав.

Коли очумався, навколо була тиша, десь скигнула сова. Якась нічна птиця пролетіла над головою й зникла. Гордій підвівся, лапнув себе за голову й відчув різкий біль. Потім почав лапати руками по землі. Руки потрапили в щось тепле, липке, і він відірвав їх. Стояв на колінях без шапки й пригадував, що було. Нахилився...

— Текля, так і є... — промовив сам до себе. — Але чого ж вона не ворушиться?

Тремтливими руками торкнувся її грудей... Затаїв дух і прислухався. У голові роїлися якісь думки, що їх не можна було впіймати.

„Невже забив?“ — гострим лезом різнула думка в голові.

— А...ааа...— дико завив. Упав на землю й бився в страшних корчах. Скрученими пальцями вгрузав у неї і їв її.

— Забив... Забив за панську бульбу... А в неї ж двоє братів-малечат і ні батька, ні матері. Забив...— наче крізь сон говорив до себе Гордій.

Піднявся з землі, глянув на Теклю й помалу пішов до панських клунь, що купами чорніли на обрії.

Ішов без дум, з якимсь невиразним рішенням, що важким каменем гнітило душу.

— Тридцять років стеріг, як своє. А вони от...

Тремтливими руками вийняв сірника й витер об коробку.

Блідий вогник затремтів нерівно. Хотів погаснути, але знову зібрався з силами й розгорівся, освітивши зморщене обличчя з розкуйовдженою бородою. Від нього в очах Гордієві загорілися також вогники таємничо-зловісні.

Стояв у задумі, аж поки сірник не догорів до пальців. Коли припекло, Гордій наче пригадав щось, підніс сірника, що вже згасав, під стріху.

Вогник ніби зрадив і радісно забігав, перестрибуючи зі стеблини на стеблину.

Стріха зайнялася знизу. Вогонь весело потріскував, висолоплював Гордієві язики й біг наверх, охоплював клуню зо всіх боків.

Темрява ночі, розірвана вогнями, сполохано тікала геть.

— Нехай горить... нехай. Воно моє... тридцять років беріг, як своє... нехай... Геклині брати ще підростуть... Ще збудують...

Панські клуні, одна по одній зі свистом горіли, лижучи полум'ям чорне небо...

Десь загавкали собаки...

ВЕРХОВИНИ

1. ГОРИ

Сині гори. Високі гори, що вкриті пролісом смерековим. І шумить він шумами. З вітрами, буйними вітрами сперечається. Обвіває село Верхівці з усіх боків. А воно хатками такими розцяцькованими притулилося до узбіччя гори й цупко тримається за неї.

Зимою ліс захищає село від негоди, що розганяється десь аж із Подільських полонин і шалено налітає на гори. Знесилюється й угамовується по той бік гір на Підкарпаттю.

З самого краю села, над бескедом притулилася до скелі халупа Дмитраша й застигла, ніби вичікуючи чогось. Прищулилася й ніби хоче розігнатися й стрибнути у самий низ у полонину.

Завмерла. Застигла. Пустка в горах і тиша в полонинах. Легіні десь поховалися й не тягнуть дівок до танку. Сопілки на полиці позакидали й поприпадали вони пилом. Не кличуть до танку гуцулів.

Іноді в горах тужно трембіта заграє, і ще більший сум, ще гірша жура котиться верховинами.

Дмитраш—гордий гуцул. Хоч бідний, але гордий. Він ніколи не скидав шапки перед дуком чи „лехом“. Ось скільки прожив на світі й нікого не просив про поміч, а тепер думає про те, щоб допоміг хто. Бо серце болить. Крається воно за сином—легінем файним.

Місця собі не знаходить старий. Ходить по хаті, на обійстя вийде, і коли погожий день, то ще гірший жаль обгортає, і непрошені сльози тремтять на віях. Тоді він сердито тре очі кулаками й на цілий день іде в гори, щоб не побачив часом хто-небудь, що старий за своїм сином Павлом так банує.

І здається, що це недавно було — вчора. Бо дні йдуть тихою ходою в безвість, але горе, що сталося колись, завжди свіже — вчорашнє. І підступає воно, здавлює груди, найгірше в присмерки, коли верховини й небо однаково сині. Залазить воно в самісіньке серце і там смокче гадюкою.

І здається Дмитрашеві, що Павла, його сина, забрали щойно вчора. А вже ж рік минув но, гей! І он на покуті його лейбик лежить, під лавою постолі, а Павла немає.

Павла взяли „лехи“ до муру. Бо, повернувшись з полону російського, він розказував про чужу волю. Радив і на верховинах таке зробити.

...Тоді, коли прийшли за Павлом, то старий Дмитраш вхопився за „кріс“. Хотів стрелити в писок „лехові“, та стара не дала. З рук вирвала „кріса“. А для чого вирвала? Для того, щоб жив лишній „лех“ та плодив ще таких, як сам.

Кожен раз пригадував Дмитраш і жалкував, і сердився на свою стару.

Дмитраш знає, за що взяли Павла. Знає та мовчить. Павло був червоний. Павло завжди носив на „шепці“ червону калину, а на грудях червону стрічку і всім говорив про революцію. Говорив бунтівливі слова...

Павло був за Збручем у полоні в Росії й навчився там багато. Російського „цісаря“ помагав скидати, приставши до людей, простих робочих, що звали себе більшовиками.

Дмитраш згадував часи, коли з-над Дністра чулися вибухи „канон“, що аж оці гори, ранені в ту війну, здригалися

Тоді була надія. Насторожений шепіт із кінця в кінець, з халупи до халупи перебігав.

Отоді, ніччю прийшов і Павло до села Верхівець. Прийшов запилений, стомлений, але буйно радісний. По селі легкими кроками радісний гомін пройшов і затих, принишк.

Павло приніс із собою радісну надію.

У Верхівцях нечутна, невидима, почалася робота. Вечорами, притримуючи топірці, барсучим кроком сходилися до Дмитрашевої халупи легіні, щоб послухати Павла. Послухати, як розкаже він про боротьбу таких же, як і він, простих легінів з-над Дніпра, з далекої Росії, що стоять тепер по той бік Дністра і добивають „леха“— пана, який хоче посісти оці сині верховини. Забрати, загарбати полонини.

Легіні робилися суворі. Міцніш стискали в мозолястих руках топірці й розходилися насуплені, зосереджені над одною думкою. А вранці до світ сонця вставали й напружено вслухалися до гуркоту з-над Дністра, щоб по гуркоту бою врахувати, чи далеко ще „шварм лінія“, чи, може, вже пора й собі спустатися в полонини й топірцями рубати голови панам.

2. ПОГОТІВЛЯ

Кожен вечір у Дмитрашевій хаті збираються гучули і в димі від файок ведуть бесіди про революцію. На всі боки й по-різному вимовляють це нове слово, що приніс його з собою Павло, і смакують ним.

— Годі вже тежко працювати на данину лехові. Полонини наші, ми не дамо їх нікому,— каже Павло.

— Не віддамо полонин,— погоджуються деді,— най си вони краще позападають, ніж мають панові припасти.

— Раз революція, то мусить бути наше право,— додавав хтось від порога.

Ще тіснішим колом обступали легіні Павла й вимагали:

— Ти говори про все, що там бачив. Ти повинен знати, коли вони прийдуть на верховини. А може назустріч їм пора йти?

І в темряві чутно було, як крицевим брязкотом дзвонили топірці.

Павло був на війні й військову науку знав, а тому й заперечував і попереджав виступ.

— Ще перечекаємо трохи,— вгамовував він гарячих.— Нас дуже мало, і нічого не зробимо ми, лише зіпсувати можемо справу. Нехай з-над Дністра їх поженуть, а тоді вже й ми допомагатимемо червоним. Тепер ще не рівні сили.

Пізньої ночі розходилися по домівках і кожен раз ладнували „кріси“, бо не знали певного часу про виступ.

— А може завтра прийде пора.

Павло заснував комітет. Він знав, що це за штука, бо працював у червоних. Комітетчики дістали червону хустку й збиралися викарбувати на ній золотими літерами слова, але не знали, які. Придумували. Павлова мати тим часом обережно склала хустку й заховала її до скрині до слушного часу.

На верховинах гір, у Верхівцях, спалахували вогні. Народжувалася сила, приспана ще з того часу, як не стало Довбуша. Росла свідомість, простягаючи невидимі пасма від села до села через верховини й дуднила клич у полонини. Підкрадалася до кожної халупи, будила дедів і легінів, що напружено чекали гасла, поглядаючи на заладовані „кріси“.

Корчми пустували...

— Бо то не гуцул, що п'є в тривогу.

— Стережися, кате!..— шуміли погрозово старі буки і їм підтакували в такт смереки.

— Стережися...

Павло цілими днями й ночами пропадав. Стоптав дві пари постолів, бо ходив, аж над Черемош будити легінів і в їхніх серцях карбував красне слово:

— Революція...

Як не тихо ладнувалися гуцули до повстання як не оберігав Павло свою таємницю від полів що були внизу за верховинами, проте почули во роги, довідались. Допомогли багатії-дуки роз нести чутку про поготівлю.

А Павло попереджав:

— Не вір дукові-багатієві — втопить, хоч і гу цул.

Якось надвечір до Верхівець зайшло двоє чу жих людей. Покрутилися по Верхівцях та й зайшли до Дмитраша — попросилися на ніч.

За порогом ворог, а в хаті гість, а коли гість то й постіль свою дай і поклади з ним жінку. Та кий уже звичай, так робили „дєді“.

Але Дмитраш був обережний, бо так наказував Павло. Нагодував гостей, хотів покласти спати, тс вони все сиділи й говорили. Натякали на те, щс Дмитраш тримав у таємниці. Ці чужі люди так любо, так прихильно говорили й скажено лаяли „леха“, що мимохить старий витяг того папірця, що приніс його Павло і сховав за святого, — дав прочитати.

Говорили до півночі. Гості казали, що були звідти, з-за Дністра. Розказували те ж, про що говорив і Павло. Старий вірив. Старий розказав про поготівлю Верхівців невідомим людям. Розказав про всіх легінів, що належали до комітету й готовились до повстання.

А в цей час Павло спішив понад стреминами до Верхівців, бо в одному із сіл над Черемошем його викрили жандари й ловили. Павло поспішав, щоб сповістити легінів.

— Нехай ідуть у горв. Бо прийдуть жандари відберуть „кріси“, та ще й до муру заберуть. Ки нуть до криміналу.

3. УЛАНИ

Під ранок Павло прийшов додому стомлений тривожний. На плечах сорочка, хоч вижми від поту. У халупі звалився на лаву, лише допався до місця заснув, ніби в пустку звалився. Спав, щоб відновити сили, бо вирішив вечором зібрати легінів і в похід з ними вирушити.

Гості спали в повітці, і Павло не бачив їх, не питав у старого, хоч Дмитраш і хотів похвалитися перед Павлом, що сила прибуває, та він не вислухав, бо скліплювались очі самі й солодка втома звалювала з ніг. Щось промимрив про червону хустку й заснув.

Дмитраш зрозумів, що доведеться виступити в похід. Сказав старій витягти зі скрині хустку, пішов, вирубав ліщину, і коли прив'язав до неї хустку, то довго милувався. Розгладив рубчики, випростав кожний френдзельок і дивився на вогненно-червоний колір стягу, що мав відтепер вести за собою легінів.

Павла розбудив туркіт машинового кріса. Він схопився й побачив що навколо села зловіще виблискували багнети. Входили улани... Сонце ніби зачепилося за Маківкою й червонясте, розпечене, байдуже споглядало на Верхівці.

— А, „кабані“!— галасували по селу улани. Заходили з халупи до халупи, забирали легінів молодих та „красних“, як калина, били по „плечіх“ нагаями і вели вниз у полонину, а там до міста.

Павло, почувши галас, ухопив кріс і вибіг на обійстя. Побачивши уланів, приліг за камінь і стрелив. Гості, що ще були в повітці, вискочили, з-заду вхопили за руку Павла. Старий Дмитраш з топірцем у руках біг до Павла, щоб „помочи“ йому „видобутися“ з рук, але ціла юрма уланів на баских конях уже були на подвір'ї, збили з ніг Дмитраша і волокли до воріт Павла. Стара з ліщини зривала хустку й ховала за пазуху...

... Щось тиждень простояли улани у Верхівцях, поїли сало з диких кабанів, погвалтували дівчат і пішли. Засумувало село, бо з-за Дністра не чуто більш гуркоту. „Канони“ не стріляли. Чи потомилися, чи сили не було в червоних. Засумувало за бунтарем своїм, Павлом, село і принишло. Лише дуки згорда походжали та з усмішкою дивилися на бідаків зажурених.

4. ТАБІР

Лише другого року Дмитраш одержав звістку від Павла, що він у таборі Демб'ю. Не писав про себе нічого, а так лише пару слів: „живий і не сумуйте“.

— Га-га! Ти си не жури, старий,— повернеться твій сокіл,— казав сам собі Дмитраш, коли почув, що Павло живий, і все чекав. Вичікував Павла та розважав стару.

А Павло вже почав кашляти недобрим кашлем. Бо коли забрали улани, то били „кольбами“ поміж плечі, аж поки не передали жандарам, а ті... та що й казати, було всього... Усе випитували.

Павло сидів у Львові, у Бригідках, а потім відправили до Демб'я.

Демб'є, серед піскуватих полів, що літом, розпечений сонцем, палив, як велетенська піч, обгороджений з усіх боків колючим дротом, з вартівими по кутках, був напханий людьми, що були схожі на якісь страшні примари. Обірвані, з виснаженими обличчями тинялися вони по таборі. Голодними шуліками кожного ранку накидалися на чорну каву й на 200 грам „коксу“, і коли це було літо, то цілими днями били воші, а коли зима,— то вкривалися паперовими „коцами“, при-

горталися один до одного, щоб зігрітися, і, прислухаючись до завивання вітру в шкалюбинах дерев'яних бараків, уперто чогось чекали.

Павло чах. Цілими днями пролежував на нарах і навіть не вставав, щоб одержати пайку.

— Хоч раз би ще зобачити полонини і там умерти,— думав він.

Якось була комісія. Приїхали з самої Варшави. Обходили бараки, питали чи не скаржиться хто-небудь, але всі вороже мовчали.

Питали й Павла. Навіть викликали до канцелярії, де його оглянув лікар і довго крутив головою.

— ТВС — остання стадія. Тепер він не страшний,— промовив нарешті він.

Павла ще трохи потримали, десь когось запитували, а потім звільнили з табору.

НАМИСТО

Похмурий сосновий ліс зо всіх боків темною стіною обступив село і мовчазно дивився на облуплені, похилені хатки. Перешіптувалися верховіття дерев, оберігаючи село в негоду від наскоків хуртовини, сперечаючись з вітрами.

Унизу в долині село. Ранок. Над ставком, що скраю, плазує ватою густий туман. Обгортає в свої обійми верби, що посхилялися в задумі.

Із-за лісу виринуло сонце, гінким промінням пронизало туман і він зник, наче мариво. Ліс зідхнув, ожив. На верховіттях грали пожежі.

Село прокинулося зі сну. З-під пофарбованих, у червількове золото стріх сонно виходили люди, широко позіхали, вдихаючи кришталеве повітря і бралися знехотя до роботи.

З крайньої хатини за селом ніхто не вийшов. Вона здавалася пустою. Позаліплювані папером вікна сліпими більмами дивились у світ.

У хаті, в сутінках, біля вікна сидів Петро Остапчук, високий, з чорними насупленими бровами, за якими глибоко ховалися сумні очі. Похилений на руки, він нерухомо сидів за столом і дивився на свою жінку Настю, що лежала на полу, тихо стогнучи. В його очах світилася безсила покора, переплетена з тугою.

З другого краю стола сидів Іван, син Остапчука — хлопець років тринадцяти. Заспаними очима він дивився в книжку.

— Води мені дай, — тихо зі стогоном промовила Настя.

Петро хутко підвівся, крутнув головою, відганяючи уїдливі думки, вийшов до сіней, набрав куваль води й підійшов до Насті.

Виснажена, з великими страдницькими очима, під якими були глибокі зморшки, Настя підвелася й жадібно припала до куваль. Потрісканими губами, на яких запеклася смага, пила воду.

Відірвавшись від куваль, вона важко опустила голову на брудне лахміття, що було замість подушки. На чолі поораному глибокими зморшками, великими краплинами виступив піт.

Сіре обличчя здавалося старим, хоч Насті ще не було й сорока років.

Петро вдивлявся в Настине обличчя. Щось пригадував. Перегортав у голові, чи спомини давні, чи, може, пригадав якусь радісну надію, бо обличчя йому враз прояснилося.

Відійшов від полу і знову сів біля стола. У голові спочатку недоладно, якимись шматками, закружляли думки. Настирливо лізли в голову. Перед очима яскраво з'являлися на мить спомини давні й знову зникали.

Пригадалася весна. Згадав про молодість, коли був дужий і продавав свою силу, рубаючи оцей ліс. І не зрубав. Ліс і досі стоїть похмурий, наче таємницю якусь ховає від усіх. У цьому ж лісі якось зустрів Настю. Була дівчина. Жвава, весела. Пустотлива, як сама весна. Зустрів і закохався. Наче виріс, наче дужчим зробився, бо десь узялася завзятість, і ще з більшою впертістю почав працювати. Відмовляв у всьому собі. Складав гріш до гроша, бо вирішив оженитися.

Восени, коли листя під ногами шаруділо, а високі сосни, наче на злість хуртовинам, позеленішали і гордо здіймали свої верховіття до блакиті, — оженився.

Привів Настю до оцієї хатини, що сам її власними руками збудував. Замурувалися від хуги й жили так недовго. Все йде, все минає, і щастя коротке, як запашний сон, промайнуло зірницею. На зміну йому злидні з вишкіреними зубами з'явилися в лахмітті, а в запічку голодна дитина, й голодні дні, повні виснажливої праці.

Заробітки важкі...

Далі, далі думки снують. Уперто насовуються, що й прогнати їх не можна. Війна. За кого й за що? Толочив чужі ниви, копав їх, мов крит, а вдома Настя з маленьким. Потім наче не було цього. Воля... І її не стало, десь зникла, і знову темна ніч розчавила, притоптала важким тягаром.

Петро так замислився, що й не запримітив, коли ввійшов до хати фельдшер. Сердито, навіть не поздоровкавшись, підійшов до Насті.

Вона з болем і надією в очах глянула на нього. Хотіла щось сказати, але лише застогнала й замовкла.

Фельдшер нашвидку оглянув Настю, підійшов до стола і почав писати рецепт.

— Ну, що, як вона, видужає? — несміливо запитав Петро.

Фельдшер махнув рукою.

— Е... І кликати не треба було. Лише турбуєте, хай би вже вмирала, однак ніякого толку не буде,

Петро широко розплющив очі й дивився кудись на двері. У голові в безладді заскакали думки. Слова фельдшера гостро різнули. Усередині засмоктало, щось наче обірвалося там, і в грудях зробилася холодна порожнеча.

Фельдшер відчув, що своїми словами вразив Петра, — засоромився. Затоптався на місці й голо- сом, що пом'якшав, лагідніше заговорив.

— Візьміть оцей рецепт і їдьте зараз до міста. Може ще й не так страшно... — Не договорив. Ніяково зробив крок до дверей з наміром вийти.

Петро прийшов у себе й наздогнав у снігах фельдшера.

— Ви вже йдете. А вона як? Не видужає, кажете?

Говорив похапцем, збиваючись, і шукав щось у кишені. Потім підійшов до фельдшера й про- стягнув у стисненій руці гроші.

— Натє... За труди. Може того... Колись удруге дам більше, бо зараз... — не договорив і безнадійно махнув рукою.

Фельдшер нервово застібав пальто, — не гляну- вши на Петра, взявся за клямку.

— Не треба. Не треба. Дякую, — промовив по- хапцем і хутко вийшов. Петро так і залишився з простягнуною рукою.

— Петре, — покликала Настя. — Іди но сюди.

Петро підійшов до полу й сів на скрині. Настя, зціпивши від болю зуби, підвелася.

— Візьми моє намисто й вези до міста. Не мо- жна ж мені вмирати. Нужа вас насяде. — Говорила хрипко, пошепки. Переводила свій погляд то на Петра, то на Івана, що кинув читати, і великими чорними очима з ляком, що застиг йому на обли- ччі, дивився на матір. — Намисто в скрині в кутку з правого боку.

Петро повільно встав. Відчинив скриню, наче колоду важку перевертав. Нагнувся. Довго шукав на дні намисто. Коли підвівся й зачинив скриню, очі йому були застелені наче поволокою.

Настя заплаканими очима дивилася на Петра, на намисто, яке він перебирав чорними порепаними пальцями. Наче розсипав і нанизував його знову разок за зразком. У хаті була тиша. Тривога чорним ляком визирала з темних запліснявілих кутків, а біля сволюка тонко гуділа муха, конвульсійно тріпочучи крильцями в обіймах павука.

Із жалібним скрипом широко відчинилися двері. До хати ввійшов поліцай. Грубий, захеканий, з книжкою під пахвою, не звертаючи ні на кого уваги, підійшов до стола й сів на лаві, зсунувши на потилицю кашкет.

— Найшов де оселитись... На горб тебе чорти винесли,—сердито промовив він, розгортаючи палітурки з паперами.

Іван злякано дивився то на поліцаю, то на батька. Петро так і залишився серед хати. Тримав перед собою намисто, не знав, що з ним робити, де діти руки.

Винувато хотів усміхнутися, але усмішка лише більше кривила обличчя і вкривала його зморшками туги.

Настя опустила голову на лахміття й дивилася на поліцаю.

Поліцай обтер спігніле обличчя, обвів поглядом хату й, надувши щоки, раптом випалив:

— По податок прийшов.

— По податок? — машинально перепитав Петро й затоптався на місці.

— Ось податковий лист, — і поліцай просягнув Петрові папір, що вийняв його з палітурок.

— Щоб до неділі вніс... — наказуючи суворим тоном додав він. Підвівся й хотів був уже йти, але чомусь затримався на мить. Петро злякано

поточився до скрині, вхопився за край стола. У голові заскакала думка, що не міг її впіймати, приборкати. Настя тихо схлипнула й повернулася до стіни.

— Заберуть останнє. Ліків ні за що буде купити. Умерти доведеться.

— Я не маю чим платити. Я вже платив,—тихо видавив із себе Петро, поволі повертаючись усім корпусом до поліцая.

— Я платив!—Ще раз із якоюсь настирливою впертістю вимовив він удруге.

— Мовчи... Тебе не питають, чи ти маєш, чи не маєш чим заплатити, а коли велять, то де хоч бери.

— Не маю. Я платив. Останню телицю продав, а заплатив, —з упертістю стояв на своєму Петро. Розвів руками й похилив голову.

— Без балачок мені,—розкричався на всю хату поліцай.—Бидло...—гукнув він, гримнув дверима й вийшов. Петро стояв серед хати. Глибокі зморшки зорали його чоло. Густі брови нахмурились.

На брудному столі білою плямою лежав податковий лист, на якого з ляком дивився Іван.

* * *

М'якими тінями на село спадав вечір. Сонце востаннє заглянуло ще раз у вікна й, залишаючи на них червоний відблиск,—сховалося. Затуманилася сірим туманом річка. Туман клубками підіймався вгору, плазував, обгортаючи верби, й котився по городах. Унизу в селі заспівали дівчата, йдучи з панських буряків. Пісня була тужна, наче все Підляшшя.

... А брат до сестриці
Дрібні листи пише...

виводив високий жіночий голос пісню. Її підхоплювало багато, дужих голосів, і вони котилися за село й затихали далекою луною, завмираючи.

Петро йшов до в'їта, не знаючи ще й сам чого. Зупинився серед улиці й прислухався до пісні, яка, наче багаття на полі в дощ,—то згасне, то знову займається. Пісня нагонила журу, нагадувала молодість і злидні, що залишив їх удома.

Наче привид, у темряві накреслилася постать Насті, молода, здорова. Очі ясні сиплять іскри сміху, так і горять жагою життя. Дзвінкий сміх розливається навколо. Робиться радісно. У грудях аж млосно. Журна пісня затихає й натомість чути веселу, що дзвонить у повітрі. Всевладно вривається в уші й шепоче ніжно про весну. Непомітно весь наливається новими силами й хочеться йому самому гукнути, заспівати на все село. Крикнути всіма грудьми виклик темряві, виклик життю.

Але постать Насті молодої блідне, тане й зникає, а на її місце привид новий, якийсь незнайомий, чужий.

Жінка якась незнайома із страдницьким обличчям з'являється. Пасма сивого волосся позлипалися й падають на хоре бліде обличчя. Але чого посивіло волосся. Від горя чи з радості? Посивіло чогось так рано. Привид з хвилину дивиться на Петра сумними очима і в'яне. Хилить голову свою на запалі груди. Шелестом листу восени падають слова невідомої. Не то скарга, не то докір чується в них, і Петро впізнає її.

— Це ж вона... Настя, страдниця моя...

Робить крок, простягає руки обережно, наче хоче взяти її на руки, але привид зникає, як і перший, і на його місці темрява ночі. Загадкова, таємнича. Безсило вхопився за голову й став. Здавалося, що пройшла ціла вічність. Важкими колесами прокотилася по грудях, по голові. Розчавила серце, видавила всі думки.

У скронях важко гупало. Здавалося, що й голова ось-ось розколеться надвое.

Байдуже глянув навколо із похиленою головою пішов уздовж села. Зупинився біля в'їтових

воріт і аж тепер пригадав, чого він вийшов із дому.

„А чи не пізно?“, — подумав. Глянув на вікна, що ясно світилися, кидаючи через усю вулицю пасма, й зайшов у сіни.

Війт сидів за столом і пив чай. До того, поки не наставила „гміна“ його війтом, чаю ніколи не вживав, але тепер мусів завести чайник, бо не раз доводилося приймати начальство, а воно не любить, щоб його частували по-хлопському.

Петро стояв біля порога і м'яв у руках кашкета. Одна думка: „Чого я прийшов до цього багача?“ — уперто крутилася в голові. „Чи він допоможе мені? Насміхатися ще почне. Мабуть ще й досі не забув, коли я хотів, щоб у нього відібрали трохи землі“, — думав Петро.

— Що ж ти мені доброго скажеш? — запитав, нарешті війт, відставивши від себе склянку. — Чи може по-сусідському заглянув? — глузливо допитався він.

Петро вирішив уже піти. Не хотів себе принижувати перед багатієм. Уже хотів був повернутися й вийти, але страдницька постать Насті з великими очима, що так сумно дивилися, зі зморщеним, схудлим обличчям, постарілим завчасно, з'явилася на мить, і він залишився. Переборов образи, заховав сором і, зробивши крок уперед, глухо промовив:

— Я до вас з великим проханням. Сьогодні до мене приходив поліцай... Залишив податковий лист. А в мене жінка хора, малого треба годувати, а в хаті ні фантини. Яж заплатив уже... Телицю продав, а заплатив і більше не маю. Ви дописали щось лишне...

— Як то лишне? — перепитав війт.

— Ні, може ви помилились... Може ви замість мене та хотіли вписати когось іншого, — поспішив пояснити Петро, боячись, щоб не образився війт.

— Ні, я не помилився. У мене ще є голова на плечах, дякувати богові.

— А леж я вже платив, і мені той раз казали, що це вже до кінця року, а тепер виходить знову... — уперто стояв на своєму Петро.

— Ну, то не плати. Хто тебе примушує! Не заплатиш добровільно, силою візьмуть, а не буде чого брати, тебе візьмуть до криміналу.

Петро насуплено стояв біля дверей. Дика лють огортала його. Хотілося вхопити за голову оцього багатія, що розжирів на громадських грошах, одірвати її. Молотити ним по цілій хаті. Побити, доламати все. Окалічити. Руки сами стискалися в кулаки і він ледве стримував себе.

— У мене жінка хора... Вмирає, я дати зараз нічого не можу, треба її лікувати. Харчів би трохи кращих їй.

— Лікувати! — насмішкувато промовив вїйт. — Ач пані яка, ще й лікувати її. Може ти ще лікаря до неї привіз би, га? Не журись, не вмере, виживе. Хлопки як кішки, — нехай її що, то виживе.

— Вам усе жарти, — роблено всміхаючись промовив Петро. — Нікому не зичу такого, як оце мені зараз. Я все таки дуже прошу вас, щоб ви допомогли. Я вам відроблю. Настане косовиця, то допоможу косити,

Вїйт подобрішав. Зразу прикинув у своїй голові, скільки він може витягнути з Петра, перемінив голос.

— Допомогти не штука, — заклопотано мовив він, — але як допомогти. Ти ж знаєш: коли написано пером, то не витягнеш і волом. — З хвилину помовчав, думаючи щось, а потім рішуче додав:

— Ну, добре, якось воно буде. Тільки ти не ошукай. Щоб я міг на тебе покластися, а то косовиця пропаде. Щоб без ошуканства було, то ти заклади щонебудь, може в тебе що є...

— Нічого немає. Я б з великою радістю, та знаєте, які в нас злидні, все проїли.

— А намісто ще ж є. Я недавно бачила його якось у неділю на Насті. Ще ж не продали його? —

запитала вїтова жінка, що мовчала до цього часу.

Петро нїяково замовк, потім, плутаючись, промовив:

— Ми не хотїли б збувати намисто. То ж пам'ятка, та я хотїв його закласти, щоб лікаря привезти.

— Що ж ти не віриш мені, чи що? — нахмурився вїт. — Думаєш, що пропаде. Я кажу про заклад, щоб вірніше було, а то будеш говорити, що часу немає, то того, другого, а так я буду певний.

— Ми на лікаря дамо, та ще й жита з півкорця до косовиці, потім відробиш,— додала вїтиха.

Вона вже давно задивлялася на гарне Настине намисто, але нїяким способом не могла прибрати його до рук.

II

Настя вже почала ходити. Видужувала помалу. Могла дещо зробити біля хати, скапарити хоч якийнебудь обід.

Петро вставав останніми днями ще задовго до сходу, брав на плечі косу, мантачку й банку з водою і йшов на вїтове поле косити овес.

Косив зранку під росу, щоб не сипалось, відробляв за півкорця жита та за те, що вїт припинив справу з його податком.

„Докошу ще оце та й годі. Треба ще заробити й для себе, та нехай віддає намисто“;— думав Петро, кінчаючи косовицю.

Надвечір зайшов до вїта.

— Тепер ми вже з вами квити, пане вїте. Давайте закладене намисто.

— Намисто?—перепитав вїт,—яке тобі намисто?

— Як то яке? Та я ж вам у заклад його дав, бо ви не вірили, що я робитиму.

— А я думав, що ти мені його продав.

— За що ж я міг продати, коли ви нічого мені не платили,— здивувався Петро.

— А півкорця жита та на лікаря—забув?

— То я ж вам відробив за це. Скільки я викосив.

— Е, Петре, не треба забувати ласки, а ти за податок забув. Хіба ти думаєш, що це, як за спасибі? А коли б ти сидів у криміналі, то це, як ти думаєш, з медом тобі було б?

Петро в безсилій злобі стояв і не міг виговорити й слова.

— За півкорця жита та за два злоті грішми роби ти цілий тиждень, як віл, та ще додавати своє намисто, що колись коштувало десять карбованців. За податок же теж одробив, можна було вже заробити на нього.

Далі не міг стримати себе. Із сціпленими кулаками підійшов до в'їта й, дихаючи гаряче йому в обличчя, прошипів крізь зуби:

— Та і як же це воно так?! Це ж грабіжі! Ти мені мусиш повернути намисто!

— Вон бидло! Вон з моєї хати! — кричав в'їт, відступаючи за стіл.

— Ах ти ж, гадино! Паскудо! Тьфу! Повісься на ньому,—плюнув Петро, повернувся й, гримнувши дверима, вийшов із хати.

В'їт розгублено обтирав запльоване обличчя.

* * *

На ранок в'їт разом із поліцаями виносили з Петрової хати образи, бо більше нічого було брати. Брали за несплачений податок.

Петро нахмурений стояв біля порога й байдуже дивився, як хазяїнують у його хаті.

„Нехай беруть. Нам не треба такого бога... ми знайдемо собі іншого“,—думав він, ловлячи якусь думку, що раптом виникла в голові.

„Прийде ще час і на них. Ще й ми братимемо, тільки не богів, що глухі були до наших молитов. Візьмемо з душею, з усім мотлохом усіх

війтів, усіх поліцаїв, усе це кодрло панське. Ще приде час“.

Суворо, як суддя, що виносить вирок, дивився Петро на грабіжників, що прикривалися панським законом.

ДОПОМОГА

Шумлять волинські ліси. Споконвіку розказують довічну казку про дива-дивнії. Похмурі вони з простягнутими вітами, без верховіття, що їх зламала хуртовина війни.

Колись оці ліси ховали пращурів від ворогів, або живили їх мисливством.

Тепер ранений ліс притих і, насторожено задивлений у простори, наче вичікує когось. Прислухається до власних шумів і співає буйну пісню в непогоду. А на окопі пан гайовий ходить назирці і прислухається, чи не стука хто сокирою, чи не рубає хто деревини „панствової“.

Під саме узлісся підбігло містечко Квасилівка й зупинилося, злякано позираючи підсліпуватими вікнами на стовпи з „когутами“ й на суворого гайового, що мірно відбиває кроки на рові.

Навколо, там і тут, і вдень, і вночі чатуючи, виблискують при місяці й сонці багнети, і Квасилівка наїжується, вростає в землю, прислухається чуйно до гомону з-за лісу, і марить у сльотяну ніч майовими ясними днями. Поза клуні ховається надія. З-під лав у хатах, у сутінках вечірніх, де збирається по двоє й більше, визирає незадоволення й ворожість. І слушного часу чекають. Наливаються гнівом.

А час, як вічність. Помалу йде і кроками важкими суне повз, ані пристає, грузне в землю й нато-

мість біль і спрага невіддяченої образи й насильства. А час такий: сьогодні злидні, голод, а завтра запекла боротьба за ясну будучину.

* * *

У Дмитра за податок забрано з хати все до фактини. На тому тижні прийшли поліцаї зі збірщиками й забрали... Коли виводили з подвір'я корову, Орина, жінка Дмитрова, з дітьми, що чіплялися за її спідницю, кричала на все село. Падала до ніг, благаючи. Не допомогло.

Забрали.

Дмитро нахмурений стояв біля хліва і наче не чув, що кричить жінка, що плачуть діти. У середині обірвалося щось і зробилася там пустка. Голова була важка, і молотком гупало в скронях.

Щось на третій день прийшов до пам'яті. Важкий тягар мужицької задуми спадав із плечей. Треба щось зробити.

Глянув навколо. У хаті віяло пусткою. На полу, в кутку, голодні діти злякано горнулися до матері. Великими очима дивилися на батька.

Дмитра обгорнув жаль. Хотів підійти до дітей, погладити по білявих голівках, приголубити, але несподівано для самого себе розсердився на когось і вийшов на двір.

Хлів був відчинений ще відтоді, як із нього виведено корову, ворота також. З усіх боків визирали злидні. Постоявши на подвір'ї, він знову вернувся до хати й сів у важкій задумі.

— Дмитре, — обізвалася Орина, — ти б пішов до міста в староство... Поклопотався б там, попросив би, може б змилювалися хоч над дітьми.

— Кого ж просити? Хіба pomoже? — важко відповів Дмитро, махнувши рукою.

У хаті запанувала мовчанка. Маленька Парася шморгнула носом і почала хникати.

— Цить, — сердито вигукнув Дмитро, — хоч ти не їж моїх печінок своїми хлипаннями.

— Ї-сти, — заплакала Парася.

— Замовчи но. Ось татко піде до міста й відбере корову, будемо знову мати молочко, вгамовувала мати дитину, а потім знову звернулася до чоловіка. — А ти б таки пішов. Може що й зробив би. Там же десь служить Янко, може б він що допоміг.

— А-а! — махнув рукою Дмитро, — що він там може зробити? Чи він начальник. Отак собі писарчук, та й годі.

— А ти б таки спробував.

— Спробував, спробував, — перекривив Дмитро.

— Біжи та вже ти спробуй, а з мене годі.

Хоч і заперечував жінці Дмитро, але в самого народжувалась надія й починала тліти маленьким огником.

А може й справді допоможе Янко. Тож таки свій чоловік, хоч і поляк, алеж мужик, зі свого села. І батько такий же бідний як і я, — майнула думка в Дмитра, і стало легше. Відлягло, ніби відпустило що всередині, і думка, скерована в інший бік, породжувала надію: що, може, якраз і справді Янко допоможе.

Піду, вирішив він. Не загинати ж мені тут із дітьми, йде зима, а вони позабирали все, що й укритися нічим.

Кілька днів ходив, ніби притулку не міг собі знайти. Обмірковував на всі боки, чи йти йому до міста, з чого почати, куди звернутися. Не міг узятися до роботи, бо опускалися руки. Нарешті, вирішивши йти, сказав Орині, щоб збрала йому щонебудь на дорогу.

Піду, буду просити. Не заарештують же мене, справді, за те, що я голодний.

Орина, надійно зідхнула.

За тридцять кілометрів від Квасилівки причаїлося повітове місто, з сеймиком, староством і повітовою поліцією. Цупко тримало в своїх лабетах околишні села й гміни, а хто не корився, то посилало поліцаїв і ті наводили: лад, спокій, тишу.

На краю від поля сіріла брудною купою в'язниця—спадщина царська. Зруйнована в лихоліття війни, обскублена в завірюху революції, а тепер знову поновлена, бо повіт дбає за своїх підвладних. Добудовано ще один корпус і навколо виведено високий паркан.

Надвечір Дмитро прийшов до міста. Довго блукав вулицями, шукаючи Янка. Нарешті знайшов його, десь на самому краю міста в похиленій халупці, схожій на курник.

• Янко зрадив землякові, залишив ночувати Дмитра і майже цілу ніч вислухував його скарги.

— Залишилось троє дітей, як кукіль. Пухнуть із голоду. У хаті ні фантини. А прийде зима—загинемо, як руді миші.

Важкими каменюками падали слова Дмитрові, сповнені болю й невимовного жаху перед невідомим майбутнім, що тягнуло за собою: голод, холод, біду.

Янко прислухався до Дмитрового оповідання й скорботно мовчав.

— Але я безсилий тобі допомогти, обіззався нарешті він. Безсилий. Не начальник я.

— Дмитро вперто крутив головою, не погоджувався і знову просив, переконував. З мужицькою настирливістю доводив:

— У канцелярії ти. Маєш діло з різними паперами, там і мої папери про податок, про корову. Зроби так, щоб я її забрав.

Замовкав на хвилину і з благанням дивився на Янка, починаючи знову.

— Зима йде, а діти, як сироти. Пухнуть із голоду, а заробити ніде. Забрали все до фантини.

— А в мене не забрали!?—Раптом вибухнув гнівом Янко.—Я поляк, був у легіонах, боронив „ойчизну“, наобіцяли мені, забрали здоров'я, а тепер що я маю? Пан Радзівіл і на війні не був, і не ранений, і не загубив здоров'я, як я, а має все. Їздить автами, не платить за свій маєток податку, а я служу за копійки, а з мого батька, як і з тебе, здирають останнє. Насупив брови й замовк.

У кімнаті стало тихо. Через відчинене вікно були видні облуплені, похилені хатки. Здавалося, що ось-ось відчиняться в них скрипучі двері й випустять вони на вулицю своїх голодних мешканців, що насторожено вичікують слушного моменту, щоб зрушити з місця й вийти на оцю, вузьку вулицю й масою, об'єднаною злиднями, запротестувати, стати до боротьби з тими, що їздять автом, не платять податків, що обманюють і живуть за рахунок інших.

— Та й як же?—перебив мовчанку Дмитро,—Куди ж я маю йти?

Янко з хвилину помовчав, а потім, вставши, почав ходити по кімнаті.

— Чекай, ти не журись. Може, якраз щось видумаємо. Я подумаю,—говорив він ніби сам до себе.

— Зроби, голубе, для дітей зроби.

У кімнату насувалась ніч і обгортала в свої обійми зажурені постаті й злидні, що були в кімнаті, ховаючи, прикрашувала їх м'якими лініями.

З міста було чути музику, що ледве докочувалась сюди, злегка колишучи тіні.

Мелодія про щось оповідала й тужила...

* * *

Янко прийшов на службу, коли ще нікого в податковому відділі староства не було. Розклав

перед собою папери й почав шукати податкові списки квасилівчан.

Довго копався в справах. Нарешті знайшов податковий лист Дмитра й почав старанно переписувати...

Ранком другого дня, після доповіді повітовому податковому інспекторові, Янко забрав зі стола розписку на ім'я Дмитра про те, що податок внесений увесь і через те повертається йому корова — і, старанно згорнувши, заховав її до кишені.

Нетерпляче чекав кінця урядування, щоб потішити Дмитра. Йому здалося, що час іде поміалу й сьогоднішньому дню не буде кінця.

Забравши корову, Дмитро радісний повів її додому. Підпасав її дорогою і ніби з розумною істотою вів бесіду.

— Як би не пощастило вирвати тебе, загинули б діти. А тепер ти молочко даватимеш. Діти любитимуть тебе. Будуть пасти, доглядати.

* * *

У старостві йшла робота, ніби нічого особливого не сталося. Приходили вранці заспані урядовці, позіхаючи розсідалися за столи й починали скрипіти перами. Під кінець дня заходив на півгодини сам пан староста, хутко підписував папери й спішив кудинебудь у гості, щоб пограти в карти, до яких він був дуже охочий.

Але одного разу урядовці були не мало здивовані, побачивши о десятій годині ранку старосту в канцелярії. Він насуплено пройшовся по канцелярії і на хвилину затримався біля Янкового стола.

„Невже викрив?“ — з острахом подумав Янко, не відриваючись від роботи. І коли староста зайшов до свого кабінету, в Янка з'явилося бажання піти зі староства зовсім. Навіть почав був складати

папери. За хвилину староста вийшов знову до канцелярії.

— Прошу зайти до мене,— звернувся він до Янка.— Ти, більшовику, думав зфалшувати документа?— запитав він, сідаючи в крісло.— Яка—ж тобі з того користь, що ти хотів покрити якогось смердючого хлопа, що тільки те й робить, що краде панський ліс і не платить податків. Чого ж мовчиш, лайдаку?!— дратуючись вигукнув він, нервуючись з Янковою мовчанки.

Янко насуплено дивився на свої незграбні мужицькі руки, що побіліли від канцелярської роботи, й мовчав. У голові в безладді сковзала думка, яку ніяк не можна було впіймати.

Староста насмішкувато допікав далі.

А ще й жовнір, легіоніста. Бився з червоними і от маєш. Дуже добре, дуже добре. Сьогодні ти повертаєш через підроблений документ усякому лайдакові корову, а завтра мене заб'єш, спалиш староство. Гарний з тебе поляк. Оце так вірний син вітчизни. Голос у старости з кожним словом підвищувався, й останнє слово він прокричав тоненьким голосом. Янко збирався щось відповісти, але потім передумав.

„Що я говоритиму йому. Чи допоможе? Однак пропало все. Треба щось уже після цього робити. Поінакшому почати боротися за себе, за таких, як Дмитро. Але що один може зробити? Якби всі разом, організовано заявили, що не хочемо коритися насиллю.

Думки крутилися в голові недоладні, невловимі. Обгортали нові почуття, невідомі, незнані до цього часу.

* * *

Коли привели до в'язниці Янка, він уже застав там Дмитра, що лежав на підлозі, повернувшись обличчям до стіни.

Янко тихо підійшов до його й легенько торкнув за плече. Дмитро підвівся. Побачивши Янка, в нього в очах промайнула тінь туги. Стало невимовно шкода цього молодого хлопця.

„Він же через мене,— подумав,— хотів зробити мені добро“.

Янко зрозумів Дмитра, відгадуючи його думки усміхнувся.

— Не журіться, Дмитре, якось воно буде. Переживемо. Ось коли пройдемо цю школу, то, мабуть, заживемо по-новому і коли робитимемо щось, то по-інакшому.

Дмитро розправляв на підлозі свою свитку на двох. Поруч із ним ліг і Янко.

Спочатку лежали мовчки, кожен про себе щось думаючи, а потім майже до самого ранку чулося шепотіння, серед якого виривалися окремі слова, сповнені бунтівливого змісту.

— Будемо боротися.

— Але ж треба навчитися, як вести боротьбу.

— Посидимо тут, пройдемо школу. Оце й буде наша наука.

— Якби хтось керував, бо що ми знаємо. Ми темні, мужики. Крім своїх злиднів нічого не бачили.

— Зв'яжемося із містом, з робітниками. Вони організовані, вони більше загартовані, більше досвідчені в боротьбі. У них і навчимося, як боротися. Вони поведуть нас до перемоги.

У двох маленьких людських істотах, закинутих у в'язницю, росла незнана до цього часу революційна свідомість.

ЗЕМЛЯ

Прозорі дні, овіяні незримим смутком, тихо минають. У слід їм листя зів'яле килимом шлях із червінькової туги стелить

Дні — тіні прозорі, ступають, нечутно, крадькома й зникають геть.

І насувається, облягає ніч. Опирається об верхів'я Карпат і гнобить своєю темрявою по цей і той бік гір широкі поля, галицькі простори.

Здається, й краю не буде цій ночі — довга вона, як сама вічність. Прозорі дні з журою вечірньою зникли.

Кажуть, що радість десь за річкою...

Коли до Грушківець увійшли жовніри в синіх строях, — село наче вимерло. Гадзи позамикали хати й насторожено виглядали на вулицю крізь вікна.

Тодор Дмухнюк мав чого боятися. Хотів був утікати з червоними, але якось сталося, що не вспів і залишився.

Ще з правого боку села важко гупали гармати і шибки брязчали, породжуючи надію.

— О, сараки, ми сараки, — хапався за голову Тодор, заглядаючи у вікна, — тепер же буде нам за той ревком.

— А ти си не жури, старий, може якраз повернуться, а коли ні, то нічого не вдієш. Повернуться не сьогодні, то завтра, — розважала Софія чоловіка.

Гармати затихли, і насувався вечір, а за ним і ніч. Надія гинула, і думка пошматована, шукаючи поради, кружляла в голові. Гадзи перегукувалися через плоті.

— Агов но, Базилю. Чи вже справді пішли й не вернуться?

— Авжеж пішли, сусідо. Не встояли. Не сила була здолати пикатих. Помочі немає, бадіку.

Сумом обгорталося село за тими, що десь там яругами за річку йшли, загоювати рани. А за ними туга червіньковим золотом стелила шлях навздогін.

— Вернітеся...

За плотами никли голови, під стріху стрижені. Безсило бралися негнучкими пальцями за кілки

й бездумно чекали на панське військо, що входило в село.

— Вже йдуть, бадіку, йдуть по наші голови жовніри в синім.

— Го-го, пропали наші мужицькі голови, Базилію. Мужицькі голови занапалися, мій брате.

На краю села верещала якась жінка, і комариним писком плакали діти.

У село Грушківці входили легіоністи-галерчики.

— Базилію?

— Гов!

— Тікаймо, браці, хоч у береги.

— Та чи ж pomoже, мой?

— Перечекаємо... Хай ущухне, бо з опалу можуть застрілити, як пса.

— А мо й ні... Ади, який зчинили гвалт...

Того б'ють пастуха. Рейвах, бадіку, по селі пішов, що й дітись нікуди. А діти, як щенята, скиглять — мой, мой...

Насторожено шепталися поза хатами; присідали до землі, наче вросли в неї. Шукали порятунку.

Крик, що спочатку був одинокий, збільшувався. У безсилах корчах болю билося село, скраєне нагаями, збите кольбами.

— Пани прийшли!..

— Вигибаємо!..

Перешіптувалися тривожно, з захованою зневажністю, і межами, як тіні, схильці тікали в береги шукати порятунку. На поталу покидали розчинені хати з дітьми, що притаїлися по кутках і з жаху вже не могли й кричати.

Ховалися.

А за річкою за верболозом, що поріс кущами з тамтого боку, розстрільна жовнірів у синім залізним ланцюгом зашморгнула село, наближалася й стискала його все міцніш. Та хто ж то знав, що там розстрільна. Воєнної науки вчилися мало.

Ще за цїсаря, коли клали голови на Альпах, коли билися з волохами, трохи повчились, та й того.

— Бадіку мой, і там жовніри!

Скам'яніло стали. А думка так важко повертається, як сірий вїл. І в грудях холодно, неначе там шматочки криги.

— Чого ж вони стріляють? Чи то не видко, що ми без крісів... Голіруч...

Насупроти, з тамтого боку, жовніри вклякали й з колїна бухкали. Хутко стукали замками, досилаючи набій — стріляли.

Ще й машиновий кріс завели, а він так тукотить, так витанцьовує.

А з цього боку горстки конопель, поставлені сушитися, валяться од вітру. Головами, під стріху стриженими, никнуть до землі, а вона потріскана, суха, спрагненими щїлинами п'є червоне вино. Утихомирює згагу.

— О, ей, Базилію, чого ти впав? — питає Тодор, присїдаючи, вхопишись за бік. — Ади, як листя облітає од куль... Ге, це ще й не так уже файно. А так таки не втнете, як ми в горах проти волохів... Базилію, чуєте? Ось так мене штрика в боку. Еге-ге-ге, та й починає пекти, як огнем. А листя сиплеться... облітає, неначе восени... Якби то Штефанік та догадався винести води, бо так палить, так сушить у роті. І чого? А Базиль заснув, відпочиває. Бач, у холодку заснув. Хочби зігнати з нього мух, бо то ж такі, що й відпочити не дадуть. Ади, яка на лобі сіла червона, чи то мені ввижається... І руки мої стали такі важкі. Ну й хлопчисько ж той Штефанік, ще й досі не несе води... А листя сиплеться...

* * *

Панотець говорив казання:

— Отак то, людоньки мої любі. Не треба противитися владі, бо вона від бога. А вони знайдуть собі царство небесне на небі.

А їх лежало сім, і в списках, що їх подав панотець капітанові в білих рукавичках, числилось також сім з поміткою — бунтівники червоні.

Бо хіба ж не бунтівники тікатимуть у верболіз...

— Прийми господи їхні душі в обійми Авраама.

Молодиці плакали невиплаканим болем. Туга билася підрізаними крилами. Стогнала стогоном.

Позаду стояли чоловіки, насуплені й десь під стріхами кострубатих брів ховали щось, що й панотець не докопається.

Софія повернулася з цвинтаря, неначе в пустку. Хата ще чорніша стала. Вгрузла в землю по самі вікна. По кутках пообвисало павутиння.

— Ой, як же ми з тобою будемо газдувати, Штефанку мій любий. Ой, як же їстоньки зароби-мо собі? — говорила вона до сина, хитаючи головою.

Важка жура застигла їй на обличчі. Дрібними зморшками лягла біля очей, що були сухі, без сліз, бо вони згоріли — висохли від болю.

— А ви, мамо, не журіться. Я на те літо наймуся пасти гуси, а підросту, то буду бити жовнірів панських. За татка не подарую їм.

Штефаник сидів біля вікна й розважав матір. У дитячій уяві пливли кудись подільські рівнини, що простяглися від Карпат, ген аж через Збруч по Дністер.

— Ой не кажи так, Штефанцю, не кажи. Бо ще й тебе візьмуть. Бо катуватимуть. Вони не подивляться, що ти мале.

Штефаник крутив головою. Сперечався. Щось думав, і коли додумався, таємне рішення лінією упертою намалювалося на дев'ятилітньому обличчі й лягло зморшками біля рота...

...Дні звичайним колом закутилися. Безрадінні, безпросвітні. Ішли повз і повз, повні страждань.

Гострий біль помалу вщухав і залишалася важка жура, що каменем гнітила душу.

Находила зима, погрожуючи синім холодом із-за Карпат.

У хаті за гливтяком, вибиваючись із сил, Софія пряла людям. Просиджувала до ранішніх зір, а заробіток був малий. З ляком і надією чекала весни.

Надія була на парцеляцію землі,—може що відріжуть на сироти.

Ляк був—вагітність. Буде двоє. Штефаник і це... А коли не дадуть землі, що робити з дитиною? Прислухалася до своїх дум, до вітру, що вовком завивав під хатою, і пряла, пряла. Вела довгу кострубату сіру нитку, нудну, як своє життя, і чекала тривожно весни.

* * *

— Земля наша. Не дамо осадникам...

— Наші діди й ми кривавицею-потом зрошували її.

— Чи то ж видане таке, щоб комусь її давати.

Галасував сход, що зібрався біля облупленої школи. Війт, посміхаючись у руді вуси, поглядав на збентежену юрбу, що починала стихати. Гнів і обурення юрби помалу згасали, ніби багаття, в яке не підкидали дров, і воно по боках бралось сірим попелом—затурканими буднями. Передні, що кричали на початку сходу, ніяково відсовувались назад, а потім пірнали, змішуючись у сірій купі.

— Та хіба ж можна говорити отаке панові війтові. Нехай уже буде панський розпорядок. Хіба ж видано, мой, щоб мужик та нарікав.

Говорили ті, що залишались попереду. Скидали шапки, вклонялись—по-рабському гнули спину. Заглядали улесливо у вічі, як пси.

— Га, тож дейкають бадіки. Чутки по селі плетуть, що землю не нам дадуть, а комусь іншому, тото таке видумають. Хіба ж можна! Софія та-

кож стояла в юрбі, з великим животом, і жадібно прислухалася до розмов. Ловила кожне слово, і дзвеніло в ушах, налите радістю. Думки вихорило. Спліталися й гналися вони одна за одною навздогін.

Якби хоч клаптик. Скопала б усю сама дочиста. Днювала й ночувала б там з рискалем, а бульби взяла б у когось на відробок. Тож маєте, земля не жарт. Як прийде зима, закрутить, завие... А в мене під полом мандибурочка — одна в одну. Не померзне в хаті. Буде юшка кожен день. А Штефаник любить печену в мундирах...

Думки обірвалися враз і журавлями-пір'їнками розлетілися недоладні. Сход, житом колосистим у вітер, похилився на межу — зідхнув.

Софія хотіла зрозуміти, про що говорить вїйт, але його слова, здавалося б такі прості, звичайні, що чуеш їх по кілька раз на день, не лізуть у голову, відскакують, як верболіз у бурю, що от, здавалося б, прикляк уже до землі, аж ні, знову випростовується й гнеться в інший бік.

— Зима... Така біла, біла, як полотно, а колюча, як осот поміж овсом у панотця, а тут тобі й ні бульбочки, — засковзала розігнана думка, що була сполохана словами вїйта.

Поволі починала розуміти сказане. Розгублено дивилась на скам'янілі обличчя мужиків, шукаючи щось такого, від чого здивувалися б усі. Сказати ту велику правду, яка ось тут крутиться в голові, схована від усіх, і вони її не знають, а коли б знали... Коли б сказати отак, як ось зараз... Щоб хоч не забути. І як воно так, що вилетіло все з голови. Ось тільки-тількищо думала про це й, на тобі, загубила.

Проштовхалася наперед, вклонилася вїйтові, кланялася всім, благаючи:

— Паночку мій любесенький... Людоньки добрі та делікатні, не відкажіть, змилуйтеся, наріжте

мені хоч півморги, бо тож зимою так бідуємо удвох із Штефанцем. А тепер іще...

Сход зігнутими постатями розтікався в усі боки. Кожен із собою ніс якусь думку, що виникла десь сама по собі, і вигрівав її — випещував, аж поки вона не ставала ясною.

Війт переможно натоптував люльку й дивився услід тим, що йшли. Насупроти стояла Софія й говорила йому про землю, про зиму, про холод, про бульбу. Війт раптом, не слухаючи, перебив її:

— А ти чого ще тут, кобіто? Іди собі, сход кінчився.

— А земля?.. Півморги, хоч би бульби на ній...

— Яка земля тобі там сниться, варіятко? Ти ж чула, що я говорив. Мужикам ні клаптя, а тільки осадникам. Хлопи за тих червоних! А твій чоловік був також у них, то як же тобі дати.

Надія, що її так довго Софія пестила, гинула. Затрусилися ноги, і важко загупало в голові.

— Зима ж но, гей. Тото ж не жарт... така колюча... Синя холоднеча.

* * *

— А Софія родила, — зідхали бадіки, бо знали, що дитя буде зайве, буде тягаром для Софійних злиднів. А Софія вже на другий тиждень з мішками під очима копала грядки в панотця, бо не мала чим заплатити за охрищення. А так не годиться ж.

Треба і для пана бога щось дати. Та й панотець гніваються.

„Відроблю кілька днів, нехай панотець моляться за мене“, — думала й працювала зранку до вечора.

Час від часу бігала до дитини, що лежала на межі, загорнута в ганчір'я, голодна, бо в грудях Софійних нічого не було. Зсохлися вони від горя й недоїдання.

„Охляла я, і в крижах щось січе. А внизу—не-
наче камінь“,—думала.

Уїдливо тягнувся день, як те засохле груддя,
що розбивала їх рискалем. Від руху гострий біль
пазурями впинався в тіло і шматував його хижо.

„Болить же мене в крижах“. — Застигала зіг-
нута, бо біль не давав розпростатися. Чекала поки
вщухне, щоб знову можна було горенно працюю-
вати.

„Добре хоч Штефаник щось заробить. Хоч пару
корців мандибурки буде, і то гаразд. А він же сьо-
годні нічого не їв, та ноги в нього такі порепані
й у струпах. Ох, крижоньки мої“.

У байдужій задумі стозоро дивилася на зігнуту
постать жінки блакить, а сонце вогненне золото
лило струмками.

У білій сутані вийшов панотець. Закоханий у
красу природи, з надхненням дивився на луки, що
простяглися городом, на верби, що купами застигли,
виділяючись на синьому небі м'якими лініями своїх
окреслень.

— Дивні діла твої, господи. Яка краса! Яка краса,
і те все для людини. — Побожно склав руки й
тихою ходою йшов до річки, що в тихому плині
застигла, купаючи в собі сонце.

— Благословіть, панотче, — шелестом осіннього
листу прошепотіла Софія, зігнувшись перед пан-
отцем. У постаті віковичній раб важким тягаром
гнув спину, хилив голову додолу. У постаті щось
було невиразно важке. Біля сутани зігнута жіноча
постать здавалася купою брудного лахміття.

— В ім'я отця і сина, нехай благословить тебе пан
бог. — Скоро махнув рукою панотець, ніби відга-
няючи від себе щось уїдливе. Мимоволі глянувши
на полу сутани, чи не залишилось там бруду, пішов
далі.

Софія повернулась до грядок і знову розби-
вала груддя.

Дитина, стомлена криком, з розтуленими без виразу очима заснула.

Панотець так був захоплений краєвидом, що забув зачинити за собою хвіртку, коли йшов на город. Велика сіра льоха вийшла слідом за ним, чи то попастися, чи може й сама, захоплена краєвидом, милувалася творінням „божих рук“.

Пройшла по межі і в зацікавленій свинячій задумі зупинилася біля купи лахміття, в яке була загорнута Софіїна дитина. Обнюхала обличчя й, почувши якісь пахощі, що дратували свинячу ненажерливість вп'ялася в обличчя. Дитина ледве чутно писнула й затихла назавжди.

— Затихло бідненьке, затихло... У його болить, йому вже важко жити. Коли б то інше добро, та Тодор живий був, не пас би Штефаник гуси, а бавився б з дітям. Не валялося б воно само на чужих межах... Ой, криженьки мої...

Софія стомлено пішла до межі погодувати дитину й відпочити самій.

— Але чи мені таки вже й засліпило. Ой, господи, та де ж воно? А, може, панотець узяли, зглянулися, щоб не заїдали мухи. Не згомпили мужицькою дитиною... А що ж ото?...

Щось важке насувалося на плечі, але чому і що Софія не могла зрозуміти, лише бачила перед собою велику, сіру льоху із скривавленим рилом, що роздирала ганчір'я, цямкаючи.

Звірячий жах обгорнув усе ество. Тупо дивилася на ганчірки в червоних плямах, що збільшувались, виступали й заливали рів, захоплювали город бурхливими, червоними хвилями й котилися далі, туди, аж до Карпат...

Червоне море хвилювало перед очима. Випаровувало свіжу кров, що важким туманом крила блакить.

„А панотець у такій сутані білій, чи рябій, чогось і в очах заболіло“.

Хотіла зібрати до купи свої думки, але вони в'юнами висковзували, опускалися в болотяну муть і там важко ворушилися. Перед очима було то море червоне, то ганчірки брудні, скривавлені.

„А дитини немає“... — спочатку невиразно майнула думка, що контуром легеньким малювалася у стомленій голові. Але не втікала, як інші, та ставала виразнішою і, нарешті, постала в уяві, у всьому страхітті того, що сталося.

— Дитину мою...

Никла трава, і торішній очерет сухим шелестом шепотів про щось, і тихе плесо води захвилювалося.

Рвучко схопила скривавлене ганчір'я і без дум, з болем гнітючим у грудях, як всесвітній тягар, стиснула й сліпо пішла. У слід очерет сухий похапцем ніби шепотів до верб:

— Дитину...

А в хаті така пустка сліпа. І пліснява смердить з-під лави.

— Тодора немає. Штефаник гуси пасе... А то ж бавився б... Два корці бульби, та якось і прожили б.

І знову блискавкою думка самочинно майнула й принесла нову хвилю болю.

Десь сталося щось таке невиразно важке, як ніч осіння сльотяна.

— Дитину мою... А я ж панові богу молилася.

Обережно клала скривавлені ганчірки на стіл і дивилася уперто на почорнілі образи в кутку. В очах засвічувались зловісні зеленкуваті вогники. Крадькома, звірячим кроком, підійшла до печі. Шарнула у кутку рукою й взяла коцюбу. Вигнувши спину, знову підходила до стола.

— От... от, от вам!..

Люто біла в куток, звідкіля сипалася порохня і скло, а по хаті розліталася павутиння.

Під ногами валялися брудні запилені шматки дощок, на яких були намальовані святі, що тепер перелякано дивилися на Софію.

Сонце заходило. Кривавим полум'ям пожежі запалило півнеба, обіцяючи бурю. Шибки, що позалишалися цілі, криваво вигравали дивними фарбами, наповнюючи хату примарами. З-під печі хижо визирали вечірні сутінки.

Рипнувши тихо дверима, нечуто ввійшов Штефаник.

— Мені болять ноги. Потріскались зовсім.—Пригорнув голову до материних колін і дивився в її обличчя, осяяне чимсь новим, чого раніш не помічав, чого не було до цього часу.

— Ніженьки треба зберегти тобі. Я позагоюю їх своєю кривлею, обмию слізеньками, щоб вирости вони й стали дужими,—півсвідомо говорила Софія, стискаючи голову Штефаникові.

— Тепер я не боронитиму тобі бити панів і панських жовнірів. Тільки не тепер — як виростеш, як станеш дужим.

— Я, мамо, не подарую їм...

— Ні ні... Дарувати не треба. Ми ще віддячимо... Ми ще повідгризаємо їм голови, як відгризли вони нашій Марійці.

— А де ж вона?—ледве чуто запитав Штефаник і замовк у важкій дитячій задумі, зрозумівши, що сталося щось жахливе.

Літо 1927. Харків.

ВОСЕНИ.

Не раз старий Дмитро, що давно вже служив у пана Марцинкевича „камердином“, писав своєму синові з Варшави аж на Лемківщину в Палагівці, щоб той випровадив онуку Галинку до нього.

„Бо що там на селі вона робитиме? Адже землі немає, а в Варшаві зовсім інше. Перш за все велике

місто, а Галинка гарна, бо в роду Пиндиків не красивих не було. Можна буде поставити на службу покоївкою, от хоч би і в сина пзна Марцинкевича, поручника „шволежерів“.

Тим часом служба, а там буде видко. Може й заміж вийде за поверхстрочного сержанта, хай, навіть за фрайтора і то краще, аніж за „цивиля“. Це не те, що якийсь там хлоп із Палагівець, чи з Борислава робітник, що робить, і ніколи нічого ні за ним, ні перед ним.

Галинчин батько одержавши такого листа, радив зо всіма.

Розпитував про ту Варшаву, про людей, що там живуть.

— Які вони там? Може недобрі, злі. Не такі, от як у нас: лагідні та ласкаві до свого чоловіка. Ніхто нічого не міг порадити старому, бо не бачили й не чули нічого про людей тамошніх.

— А пани скрізь однакові, — казали, — пан мужикові не рівня. Хлопові треба робити, а панів панувати.

Ходив Пиндик по селу сам не свій. Уже роздумав був відсилати Галинку, але „осадник“, до якого він ходив вартувати двору, щоб бува хлопи не спалили, порадив таки відіслати Галинку до Варшави.

Зайде бувало Пиндик до „осадникової“ господи, ніяково кашляне й топчеться біля дверей. Мовчить деякий час, а потім починає своєї правити.

— Пише мій старий, аби я дівку прислав. А то ж такий світ, що аж страшно робиться. Куди ти її пішлеш. Ще ж мале, нічого не тямить. Загубиться десь серед людей, загине.

— Не загине, не загубиться. Така велика дівка, та щоб загубилася. Там вона хоть світ побачить. Між панів побуде — розуму набереться.

— Я б за всіх оцих смердючих русинів не дала б ні одного варшав'яки. — З погордою додавала пані „осадникова“.

І після такого вступу починалась довга розмова про те, що галицькі хлопці некультурні, що тут сміття, бруд, а там усе. Там цивілізація.

Наслухавшись „осадникових“ порад, Пиндик ішов на подвір'я, обходив стіжки й вирішував: „Ні, таки треба послати“.

Та й старий Дмитро, що приїздив якимось по весні на „вакації“ розказував таке, що не можна було втриматись. Мабуть старий щось мав на умі й когось на прикметі. Дарма ж бо не говоритиме.

* * *

Ледве стягнулися на дорогу та на вбрання Галинці і, нарешті, восени, з поклонами, наказами про обережність та парюю марок відпроварили її до Варшави.

Галинка вперше їхала залізницею. Усе було для неї нове. Все вражало. Здавалися їй люди інші, не такі, як у Палагівцях. Непривітливі, заклопотані.

Потяг летів серед незнайомих осель і своїм шумом наводив страх на Галинку.

Добіг до Кракова о дванадцятій ночі, а о другій вже треба було пересісти на інший потяг, що йшов до Варшави. Сяйво електрики, біганина, гудки паротягів приголомшили Галинку і вона з цікавістю дивилась великими, здивованими очима навколо. Було і страшно і радісно разом.

„Це ж тільки Краків, а то ж Варшава. Там ще більше світла, ще краще одягнені і, мабуть, добрі, бо коли нуджа, то чоловік злий“, — думалося Галинці.

Дідусь у своїх листах описував, що його пани дуже добрі. Після обіду завжди дозволяють із панського столу брати решту ласощів для себе й для поручникового собаки, за яким він доглядав. Втішала себе Галинка.

З'їла трохи хліба з солониною й, замріяна, заснула.

Хіба треба знати лемківській дівчині, що на великих вокзалах не можна дрімати. Хіба Галинка знала, що „фраери“ вже взяли її під свій догляд.

Галинка спала, і снилося їй, що вона у Варшаві. Вечір... дідусь із ідальні приніс тістечок з панського столу.

Ще багато дечого снилося Галинці, та дзвінок розбудив її.

Йогомосць, з блискучими гудзиками і в якійсь дивній шапці, басом попереджав, що за п'ять хвилин має відійти потяг до Варшави.

Галинка схопилась, як опечена і почала шукати свій клунок, де були гроші, квиток і хліб.

Клунка не було, не було й квитка, і не можна було їхати далі. Галинка скам'яніла стала й не знала, що робити. Спитала в кількох пасажирів, але їм було не до неї.

Одні спішили на потяг, другі з потяга. Усі бігли... йшли... входили й виходили. Галинка, відтиснута в куток, сіла на лаву й заплакала.

У сутінках, у кутку сиділа й ридала. З великих зляканих блакитних очей капали горошинами сльози на згорнуті на колінах руки. Жах перед майбутнім обгортав слизькими лапами груди. Проходили повз неї чужі люди, і вона чужа, серед чужих, була трагічно самотня, нікому непотрібна.

Підкрадався ранок. Сірим привидом заглянув у вікно. Ліхтарі блідли, наче сухотні. Ніч заховалася в кутках попід лавами.

Останній потяг пройшов із Познані, викинув із себе хвилю сонних пасажирів, і на вокзалі почала затихати сутолока. Прийшли заспані робітники й почали мести, мити й прибирати вокзал.

Галинка, не рухаючись, сиділа в своєму кутку й не могла відігнатися від настирливої думки: — Як бути?

„Йогомосць“, коли йшов від буфету, зобачив Галинку, насупив брови.

— О, холера, ще чекає якогось „фацета“, — пробурмотів він собі під ніс.— Чого сидиш? Іди геть, бо тут же нікого не буде! — сердито сказав він Галинці.

Галинка злякано схопилась, простягнула руки. Червоні сплакані очі благали не проганяти. Хотіла розказати, що в неї вкрали клунок, що вона їде до Варшави, але „йогомосць“ не збирався слухати, схопив за плечі й виштовхав на вулицю.

— Ач, повія! Думала, мабуть, на мені заробити. Іди, йди, а то покличу поліцая, і він візьме тебе собі на втіху даремно, а так, то може, ще на кого натрапиш.

✱

* * *

...Цілий день ходила Галинка по великому незнайомому місті і думка з голови не виходила: що ж його робити? Кілька разів проходила ті самі вулиці, все збиралася розказати комусь про своє горе, попросити в когось поради, але то боялася, то не насмілювалася, а то все були не підходящі, ті, що йшли: той дуже сердитий, той спішив, а той здавався великим паном.

Було вже коло десятої вечора. Дрібний дощ, наче крізь сито, сіяв на брук, і він блищав, як лакований. Галинка сиділа, посиніла, на східцях біля великого будинку й дивилася на вікна, де так тепло й радісно світилося. Було холодно, але на станцію боялася йти, бо думала, що її знову звідти проженуть.

Зрідка проходили під парасолями або в гумових плащах перехожі, що йшли до своїх домів, де було тепло й світло.

Нарешті, з одчайдушністю встала й рішуче підійшла до військового, що весело насвистував „оберек“.

— Пане, — тремтливим голосом промовила Галинка, — допоможіть мені. Я... Я їду до свого дідуся.

Пан поручник шволежерів був у веселому гуморі цього вечора. Він був на відпустці й приїхав з Варшави до своєї нареченої, а тепер саме повертався від неї.

„Треба «забавитись»“, — майнула думка в поручника.

Подивився на Галинку і зразу зробив їй оцінку: Дівчина „фест“.

— Ходімо до мого помешкання, — звернувся весело він, до Галинки.

Галинка зраділа. Йшли недовго. Готель „Польонія“, де мешкав поручник, був недалеко. Коли увійшов до готелю, вартовий у конторі весело підморгнув поручникові.

— Де пан дістав таку кралю?

— Го-го, я маю смак, — відповів поручник.

* * *

Галинка сиділа на канапі в розірваній сорочці з помутнілими очима й дивилася на поручника, що спав на ліжку. На скам'янілому обличчі замер жах. За дверима вже почали ходити. Це свідчило, що повставали. Встав і поручник, потягнувся і, глянувши на Галинку, зморщився.

— Одягайся і можеш іти.

Галинка мляво встала, одягнулася й розбитою ногою пішла в двері.

— А гроші, на тобі гроші, — гукнув він.

Не обернувшись. Вийшла на вулицю й пішла. Ходила цілий день. Боліло все і від ходження і від ночі. Хотілося їсти, бо вже майже два дні нічого не їла.

* * *

Зося, стара повія, яку знали всі краківські улани, пригортала Галинку до своїх сухотних грудей і заспокоювала.

— Не плач. Я так само була молодою. Мене теж згвалтували й викинули на вулицю. Спочатку було страшно, а потім привикла. Колись була в ціні, а тепер тільки мерзнеш та мокнеш на вулиці, як пес. Ніхто не бере—хіба цигарку який дасть. Перебиваюсь тим, що підтримують мене такі ж як і я, та продаю потроху те, що пощастило взяти в п'яних.

Одна втіха залишилась — це кокаїн.

Галинка нічого не зрозуміла, про що говорила їй знівечена життям жінка. Лише горнулася до неї та схлипувала.

— Дідусю, дідусю.

Зося забрала з вулиці Галинку, вхопилася за неї, як за скарб. Становище її було тяжке. Ніхто вже не брав із собою. Вона не могла вже нічого заробити, а товаришки могли дати їй лише на хліб, щоб не вмерла з голоду. Але кокаїн — остання радість, за що його купити? Зося твердо вирішил, втримати біля себе Галинку, щоб та замінила її, щоб з неї скористати.

Безпорадна, в чужому місті, Галинка не розуміла того, що робила. Усі гроші йшли Зосі, яка тепер воскресла — мала кокаїн, добру їжу й кожен ранок пила чорну каву з лікером. Не забувала вона й про Галинку.

Одноманітне, нудне життя тягнулося, сіре, безрадісне. Десь далеко в душі маленьким огником жевріла надія — дідусь. Може він колись зустріне й вирве з цього страшного багна маленьку Галинку, що навіть не розуміла того жахливого оточення, в якому була.

По весні блідими вечорами, коли серпанок ночі спускався на землю, Галинка виходила на вулицю, на „місце постою“, але довго шукати споживачів, як у звичайні дні, не могла і йшла до парку, де каштани з розпуклими бруньками тьмяно курилися. Робилося радісно. Щось відступало до гру-

дей, чогось хотілося невідомого, незрозумілого. То було перше почуття, перше кохання, що спало і тепер розпускалося під першим подихом весіннього вітру. Шукало чогось, тягнулося, як віти каштанів до пестливого проміння весіннього сонця. Але треба було заробити Зосі на кокаїн. Треба десь у дощ перебути, і Галинка поверталася на колійову вулицю й заглядала перехожим у вічі. Пропонувала себе.

Часто ходила на вокзал. Ходила з якоюсь незрозумілою надією, що, може, якраз колись без грошей буде йти якийсь потяг до Варшави, і вона поїде туди до свого дідуся. Поскаржиться йому. Вони вдвох пошукають того пана офіцера, що так зганьбив її тієї ночі, що штовхнув її на оше тепе-рішке, жахливе.

* * *

Одного разу Галинка сиділа в першій класі вокзалу. Спочивала. Розгортала скорботні думи про своє невеселе життя. Тепер її не вигонили на вулицю, бо вона була пристойно зодягнена.

Елегантський експрес привіз із Варшави на художню виставку Краківської академії мистецтв багато панства, що зразу галасливою юрбою заповнило залю.

Галинка сиділа й дивилась на приїжджих. Раптом схопилася. Її щось наче штовхнуло. Напроти сів поручник шволежерів з якоюсь панею, що так щасливо всміхалась. Галинка впізнала поручника відразу. У голові закрутилася думка. По тілі розлилася окропом образа. Пригадала все. Пальці корчило й вони склалися так міцно в кулаки, що нігті грузли в долоні. „Помщусь“... Закрутилася думка. В очах засвітилась якась рішучість, і вона схопила жбанок, що стояв на столі і з усієї сили жбурнула поручникові в обличчя. У цей

рух Галинка вклала всю свою ненависть, що надавала їй колосальної сили. Це був підсвідомий бунт, це був жагучий протест проти того суспільства, проти того ладу, що скалічили життя дівчині.

За мить сірі очі поручника зробилися безбарвними, побіліли й лякливо закліпали. Він то затуляв руками обличчя, то намагався вийняти „шпалер“.

Пані зойкнула й завмерла. Пасажири схоплювались і бігли на галас, що раптом знявся. Галинка стояла бліда, але спокійна, з ненавистю дивилась на поручника, що злякано тіпався в лихоманці.

Дідусь, що брав участь у подорожі молодих панства Марцинкевичів, почувши з багажного відділу галас, проштовхувався до першої кляси.

Галинка впізнала дідуся й кинулась йому назустріч.

— Дідусю! Це я йому!

Старий рзгублено зупинився. Глянув на Галинку, навіть зробив був крок до неї. Але побачивши свого пана Стаха, в якого на випещеному обличчі кривавились плями,— зупинився. Льокай, панський підлабузник узяв гору: ця людина, крім свого пана, нікого не хотіла знати.

— Пане, це хто? Вона?— Він скажено вигукнув.

— А, хлопко, гадюко! Я тебе не знаю! Візьміть її! — зрікався дідусь.

Галинка стояла схвильована, сумна. Долитливо дивилась на свого дідуся, що запінено показував на неї панам. Перед нею життя розкрило ще одну сторінку,—загартовуючи, воно скеровувало її думки на інший шлях.

ЗІРНИЦІ

Петро Козій був такий же голяк, як і всі гниличанці. Мав цілий гурт завжди голодних дітей і перебивався тим, що ходив по маєтках на заробітки. У жнива, як і завжди, пішов найматися. Походив із тиждень і вернувся ні з чим. Не приймали ніде. Управителі маєтків звідкись понабирали робітників, і ті робили за півдарма.

Без роботи цілими днями микався по дворі. Не знав, де подіти свої великі незграбні руки, що нудьгували без роботи.

— Агов, Петре! — якимось гукнув сусіда. — Кажуть, що землю будуть „парцелювати“.

Петро підійшов до плоту.

— Хто вам казав? Коли?

— Будуть, будуть, от побачите. Уже навіть з міста приїхали землеміри, міряти будуть.

У кінці села чулося торохтіння. Соцький оголошував, що буде сход.

Петро взяв шапку, пішов і собі.

Землі треба було, бо що-далі, то жити ставало все гірше, а це може якраз щось відріжуть. Ішов на сход і мрійно думав про землю, м'яку, як перина, на якій робитиме, а вона не дасть пухнути з голоду.

Коло зборні гуло, ніби у вулику. Усі кричали, розказували, де, та кому припаде яка земля. Ні війта, ні землемірів ще не було.

У юрбі почувалася нетерплячка.

— Та що вони, чаюють? День пропадає!.. — вигукували з юрби.

— Пропасті б уже їм із своєю землею, — спере-сердя сказав Петро, що стояв попереду.

Хотів сказати ще щось, але перед ним, наче з-під землі, виріс війт...

— Хто це має пропасти?— запитав він.— Ти не дивись мені,— і він, погрожуючи, помахав перед Петровим обличчям ціпком.

Зі зборні вийшло кілька поліцаїв.

Сход якось ніяково затих і поточився назад. Мужики злякано презирнулися, наче питали один у одного; а чого ж поліцаї прийшли? Проте, не розходились і приготувалися слухати. Війт тихо про щось говорив з поліцаями, а потім звернувся до сходу.

— Так от, на наше село перепадає п'ятнадцять гектарів землі, які й треба розподілити між хлопцями; решта, сто гектарів, буде роздана „осадникам“.

Громада загула, захвилювалася.

— Як то п'ятнадцять? На триста дворів п'ятнадцять, а сто—то кільком осадникам. Де ж правда?— чулися вигуки, а потім змішалось все в гамір, шум, ніби ліс шумів у бурю.

Петро скинув шапку й замахав руками. Сход затих.

— Ми не худоба, щоб нами крутити!— вигукнув він до сходу.— Земля наша й ніяким осадникам ми її не дамо.

Це було так несподівано, що війт, який збирався щось сказати, так і залишився стояти, розкривши рота, та дурнувато витріщивши очі. Поліцаї шарпнулися вперед до Петра.

Сход напружено затих, чекаючи, що говоритиме далі Петро. Насторожено чекали, ще чогось, вражені його сміливістю. Але Петро враз знітився, осікся й замовк.

— Он як,— нрешті видобув із себе слово війт,— коли до цього вже дійшло, то сходу більше немає. Розпорядження чули? Так що й балачок більше не може бути. Розходьтєся собі по домівках.

Позаду заперечували. Хтось вилаявся й знову завирували голоси. Дядьки чухали потилиці і,

боязко оглядаючись на поліцаїв, що стояли похмурі, посунули від зборні. Тримаючись купи, дійшли до середини села й стали. Якийсь час напружено мовчали і раптом зашуміли, захвилювалися, замахали спрацьованими на панській землі руками. Увесь біль, усі страждання хотіли викричати, викинути разом із лайкою. Хотіли звільнитися від того рабського гніту, що навис над ними, але не знали як. Не знали, що робити, з чого почати.

Та земля, що її так довго чекали, не буде їхня. Достанеться комусь іншому. Знову голод, миканя по наймах, знову доведеться слухати скигління дітей з одвислими від голоду животами.

* * *

Занесене снігом, ніби зачароване, спало село. Чуйно прислухалося до весіннього подиху вітру, а весна не йшла, і теплого вітру не було. Шалено вила хуга.

Зима була довга й голодна. Цієї зими Петро поховав двох дітей. Загинули від холоду та голоду, ніби мухи восени. А це дістав півмішка мерзлої картоплі, залишив її на господарстві і сам подався до міста на заробітки.

Кожного ранку, коли ранішні тумани ще стелилися над містом, Петро виходив шукати роботи. Іноді доводилося ходити попід ворітьми цілими днями, але ніхто не займав. Увечері повертався до своєї конури, що наймав її в якогось жебрака, розбитий, голодний, з люттю в грудях проти панів, якої не в силі було притамувати. Голодний лягав спати і думав важку думу, набираючись гніву, що от-от мав вибухнути.

Находила весна. Земля курилася міцними пахощами чорнозему, дрятувала, кликала до себе.

Петро вирішив повернутися додому. Десь глибоко іскрилася надія, що може таки дадуть хоч

трохи землі. Але, прийшовши до села, що тонуло в багні, перестав марно тішити себе надією. На новоодведених ділянках будувалися „осадники“. Ті п'ятнадцять гектарів, що мали роздати безземельним селянам, дісталися двом багатіям.

Роздратована біднота мовчки дивилася на те, як будувалися осадники, а вечорами все ж таки йшли в обхід до економії та нових осадникових будинків, щоб бува хто не спалив їх часом. Ішли вартувати, бо такий був закон, мусіли коритися йому. За підпал відповідала голота, тому зціпивши зуби йшла й вартувала від біди свого ворога.

Черга вартувати дійшла й до Петра. Звечора прийшов до нього соцький і згадав йому йти на варту.

Петро роздратовано підвівся з лави й промовив:

— Не піду! Не можу, бо ще сам візьму й спалю, коли буду на варті.

— Ой, наробиш ти нам лиха,—заголосила Параня, Петрова жінка.—Поки не був у місті, то чоловіком був, а тепер таке верзеш, що аж страшно робиться. Чи спристрітили там тебе, чи навчили не коритися панам. Слова тобі не можна сказати, все насупроти йдеш. А чи ж допоможе тобі це? Чи ж нагодуєш ти дітей своєю впертістю. Наробиш ти собі лиха. Хоч розказав би мені, про що ти думаєш, а то мовчить, мов води в рот набрав.

Так і не пішов на варту Петро. Приходив сам війт, умовляв, загрожував Петрові, але той уперто говорив своє:

— Не піду, та й годі.

Дехто з сусідів дивилися на Петра й собі страйк ували — відмовлялись від варті.

— Ого, коли б то все село, як один відмовилося вартувати, нічого не зробили б. Можна було б і прогнати тих жевжиків,—говорили дядьки.

„Осадники“ привезли з міста зброю й примушені були сами охороняти себе. Кожну ніч обхо-

дили свої оселі. Пильнували, щоб не запалив хто з селян. Війт, коли зустрічався з Петром, боязко обминав його, а вдома розказував:

— Біда мені з тим більшовиком. Уже сам пан дідич довідався про нього. Викликав мене, лаяв. А що я з цим душогубом зроблю? Треба писати в поліцію, нехай забирає його, або що.

Таки заспокоїв себе війт, бо після його листа до поліції, Петра незабаром заарештували. Він уже кілька місяців сидів у в'язниці. Біле волосся, що ніколи не прилягало, настовбурчилося ще гірше. Обличчя посіріло, наче посипане було попелом. Кілька разів приходила до нього Параня заплакана, виснажена. На побаченнях випитувала, що він заподіяв. Докоряла, чого не ходив на варту, але сама не припускала, щоб за те, що не ходив вартувати, так довго тримали. Усе думала, що Петро щось наробив у місті.

— Може ти вкрав, щонебудь, нехай господь милує, або образив кого в тому місті? — допитувалася вона.

Петро похмуро мовчав, і Параня йшла від чоловіка з рішенням, що треба щось робити, бо зі злиднями не впорається сама.

Але як вилізти з напасти, не знала.

Ходила до гміни. Занесла війтові останню курку, але він курку забрав, нічого не допоміг та ще нагримав на неї.

— Бидло! Тільки й роботи, що бунтувати. От посидить, то знатиме, як не слухатись старших.

Параня проклинала життя.

Находила осінь, а Петро сидів. Хліб через часті дощі вимок, а бульба зародила, як горішки. В Петровій хаті був смуток. Стіни мокріли, смерділо вогкістю. Вечерами Параня пряла й прислухалася до бухикання дітей, що були босі й попростуджувались.

„Іде зима, а бульби й до різдва не стане“, — гірко думала вона.

Їй радили продати корову та їхати до повітового міста, куди перевели Петра, просити старосту розказати йому все, може й випустять.

Параня вагалася довго, але робити було нічого. З плачем продала корову й подалася до повіту.

Була холодна пізня осінь. Дощі з вітрами побратались і шугали по голих полях. Вривалися на міські вулиці, мили й підмітали пішоходи, грюкали вивісками.

Особливо дошкуляла негода тим, що цілими днями простоювали на майдані проти повітового староства. Вітри в шаленому танку крутилися, розгортали поли свиток, забиралися за пазуху й кололи кольками. А зверху прав безперестанку дощ. Мочив до кісток.

Але „хлопи“, що приїхали десь із глухих нетрів Полісся були вперті й терпіли. Міцніш підперізувалися, окарач лізли під „вузи“ і там чекали пана старосту, бо кожен мав якесь лихо.

З-під голих драбиняків чулася розмова:

— Тото дощ. Вимочить і цього року хліб.

— Хліб?! Я вже забув, який він. От уже три місяці тріскаємо бульбу.

— Ой, боженьку мій, а в мене ж забрали чоловіка. Була хоч яканебудь підпора, то ж усе таки мужик...— Обізвалася з-під крайнього воза Параня.— І що мені робити з тими дітлахами? Не зугарна я заробити на них.— Селяни затихли, прислухаючись до гірких слів Парані, що розказувала про свою біду.

* * *

Повітовий староста сьогодні був у добромуморі.

— Фелкс, давай там хлопів,— гукнув до кур'єра.

Фелкс відчинив двері й собі гукнув на майдан, що заволікся дощем.

— Гей ви! Порозмокли, чи що? Ідіть, пан староста приймає!

З-під возів у задубілих свитках повискакували постаті й кинулися до дверей. Спішили, ще на дворі здіймали шапки і пхалися до дверей.

Параня й не стямилася, як опинилася в кабінеті пана старости. Обережно навшпиньки ступала, щоб не посковзнутися на блискучій підлозі, і злякано мовчала.

Пан староста сидів і чистив собі нігті.

— Ну, що там у тебе, „кобіто“? — запитав він.

Параня, з переляку й через сльози, що душили її, не могла вимовити слова. Десь вилетіли з голови всі жалібні слова, які вона тримала в голові перед приходом у цей чистий кабінет, коли сиділа під возом. Чогось не повертався язик.

— Ну? — нетерпляче запитав староста, — чого тобі треба?

Параня винувато втягнула в плечі голову, тремтливими руками розстебнула свитку, витягнула з пазухи заялозені марки, що вторгувала за корову, й поклала їх перед старостою.

— Паночку мій, любесенький, ви ж його випустіть, бо...

Хотіла ще щось сказати, але замовкла і аж присіла з переляку.

— Вон! Бидло!.. — заревів староста.

Параня м'ячем вилетіла з кабінету й опинилася аж під возом. Уся трусилася... У голові ворухилися і надія, і розпач.

— То він так, що мало дала, алеж грошей не повернув, значить, щось зробіть...

І зараз же:

— А як не випустять?... Ой, лишечко, що ж я, бідна, робитиму? Корівонька моя. Закропити нічим дітей...

* * *

Півроку були вічністю. Тягнулися дні, такі однакові, що коли б докупи їх скласти, то був би один.

Петро ждав суду. Спочатку цілими ночами не спав, лежав на нарах і марив дивними мріями.

„Це так, помилка. Завтра, найдалше післязавтра випустять і дадуть землю“. Але завтра проходило, і в сірих очах Петра світилась тривога. Схоплювався з нар, переступав через ноги тих, що спали, й до ранку ходив по камері. З думки не виходило: „Параня, діти, що вони роблять? Як вони перебиваються?“.

Зчасом притих у грудях біль. Здавалося, забував про все. У куточку, біля рота з'явилася зморшка, що складалася в хижу усмішку. Вперто чекав завтрашнього дня, бо вірив у те, що буде колись вільний.

— Хоч день, хоч два—волі, а потім...— думав Петро й робився суворим.

...Нарешті, судили гуртом щось дев'ять чоловіка.

Викликали Петра, спитали, пошептались і пішли радитися. Недовго й радились. Прочитали, що Петра Козія за опір та невиконання наказів влади присуджується на півроку з заліченням відбутої кари.

Петрові довелося лише розписатися.

Вийшов із суду й не знав куди йти. До Гнилицанець? А що ж там? Не знав, що робиться вдома.

— А може їх уже й живих немає? Або порозлазилися, як руді миші, по наймах? Та й чим я допоможу їм?— думав Петро, йдучи знайомими дорогами.

Опанувала така ненависть, що в грудях ніби щось горіло.

— Спалити. Знищити їх проклятих,— уголос думав Петро.— Мені можна й бідувати, і голодувати за них, а їм жити в розкоші?

Не йшов, а летів. Спішив, бо чогось думка тривожна залізла в голову, що нікого він не застане.

Надвечір підійшов до села і залишився в лісі, що поблизу, щоб почекати, поки настане ніч.

Коли погасла пожежа заходу й перші зірки з'явилися на небі, Петро, поза городи, тихо ступаючи, підійшов до своєї хати.

Похилена, чорна, з повийманими вікнами, що чорніли пусткою, хата була порожня. Нікого не було.

— Шукати? Для чого. Адже він на всіх не заробить,— подумав і, щось вирішивши, насунув на очі шапку, подався навпрошки до маєтку.

В цей самий час дідич сидів на веранді. Праворуч від саду темними купами виднілися стіжки збіжжя, що недавно позвозили з полів і збиралися молотити.

— Знаєш, Вандзю,— гукнув пан до покоїв, звідки чулася гра на піяніні, от зреалізуємо врожай, то обов'язково куплю авто.

— Авто, авто,— заплескала Вандзя в долоні. Яка чудова думка! Своє авто. — Вибігла на веранду й закрутилася дзигною.

За стіжком щось блиснуло. Вандзя насторожилась і взяла поміщика за руку.

— То зірниці...— хотів заспокоїти він Вандзю. Але не встиг промовити, як стіжок спалахнув, лизнув полум'ям зірки, що зразу зблідли й поховалися, а небо стало чорним.

Поміщик схопився. Заскочив чогось до покоїв, але вернувся й через садок біг до стіжка. Підбіг до хвіртки й довго відчиняв її. Трусилися руки й ніяк не можна було знайти клямку. Але враз хвіртка відчинилась сама, і перед поміщиком, наче з землі, виріс Петро.

— Це я... Не сподівався! От тобі!..

Підняв кілок і вдарив ним по голові поміщика. Той роззявив рота, вхопив повітря, як риба витягнена з води, присів, похилився і мішком завалився на землю.

Стіжки один по одному займалися й зі свистом горіли. Вихром летіла ватра, падала на оселі осадників, що були недалеко, і деякі з них починали куритися. Селяни вибігали з хат, хапалися за відра, але, побачивши, що горить поміщицький маєток, байдуже дивилися на вогонь і в зморшках десь коло рота ховали злорадні посмішки.

Галасували лише осадники та на веранді Вандзя.

— Авто, авто — ламала вона руки.

Петро йшов від свого села ріллею навпростець. Був спокійний. Ішов від маєтку, що палахкотів пожежею. У грудях щось велике, хвильне підіймалося, охоплювало все ество.

— Усіх їх так! До ноги треба знищити, — думав Петро і твердими кроками простував на схід, що зорів досвітніми вогнями.

Листопад, 1926.

СПЕКА

Спека... Розпечена кришталева баня неба накрила містечко Вілевське й гнітила його в задусі, що маривами блідими, наче хвилі ясні, котилася з полів.

Тиша.

Зрідка порушують її лише горобці, що в'яло купаються в пилу на шляху й цвірінькають, поопускавши крила.

Гаряче повітря обвисло над Вілевським, обгорнуло його в свої душні обійми й присипає.

Закурені пилом дерева нерухомо стоять на тлі поблідлого розпеченого неба і в німому болі помалу засихають — не в силі подолати спраги.

З помешкання суду чути ліниве стукотіння друкарської машинки. Суд ще не розпочинався. Викликані до суду селяни — позовники, позивачі та свідки — задумливі й мовчазні. Кожний тяжиться тим, що його примушено сидіти в суді й чекати, аж поки не розпочнуть слухати його справу.

В коридорі суду накурено й душно. На лавах і на вікнах порозсідалися селяни і смалють товстючі цигарки. Деякі поприсідали вздовж стін і зосереджено дивляться на засмічену й закидану недокурками підлогу.

Біля дверей, обіпершись широкими плечима об одвірок, стоїть високий, плечистий Козяр. Широке обличчя, покопане віспою, заросле густою бородою, зосереджене. З-під густих брів раз-по-раз зиркають зеленкуваті, злодійкуваті очі, наче свердельцями пробуравлюють кожного, на кому вони зупиняються.

Сьогодні розв'язуватимуть його справи — не одну, а навіть кілька.

Все містечко знає, що Козяр найперший лісокрад і самогонщик, але бояться про це говорити, бо знають його ведмежу силу і не один той, що похвалявся сказати на нього кому слід, відлежувався. Але наостанку Козяреві увірвалося. Новий лісник з демобілізованих червоноармійців таки впіймав його з дубками, і коли з міліцією пішов до нього додому, щоб зробити трус, то застав ще й за варивом самогону. За одним разом Козяреві пришито дві справи, що їх сьогодні суд мав розглядати.

За кілька тижнів до суду Козяр часто ходив до секретаря суду Гульки, щось носив йому, просив, і кілька разів навіть випивав із ним. Тепер Козяр нетерпляче чекав Гульку, з яким умовився побачитись перед судом. Нарешті, відчинилися двері канцелярії і з них вийшов Гулька — низенький,

з червоним обличчям, що завжди посміхалося, він ішов до залі. Побачивши Козяра, усміхнувся і, проходячи мимо, шепотів:

— Ваша справа сьогодні не буде розглядатися, бо я затримав повістки свідка, а надіслав лише вам.

Козяр широко усміхнувся, показуючи великі, як у коняки, жовті зуби й узявся за бороду.

— Ну, так вечерком до мене,— відповів. Гулька кивнув головою й пішов через передпокій до залі.

Селяни заворушилися, повставали й почали гасити цигарки, старанно ховаючи великі недокурки в кишені. Несміливо заходили до залі і там розміщалися на лавках.

— Встаньте. Суд іде! — гукнув секретар, подзвонивши. До залі ввійшов суддя і двоє засідателів...

Гулька ще в канцелярії підбрав першою справу Козяра й тепер передав її судді. Розгорнувши справу, суддя почав викликати. Виявилося, що ніхто не з'явився на суд, крім обвинуваченого Козяра.

Суддя нахилився спершу до одного засідателя, потім до другого, ті зі згодою кивнули головами.

— Справу громадянина Козяра, обвинуваченого в лісодкрадстві та варінні самогону, відкладається до наступної сесії через неявку позовників та свідків,— промовив він.

Гулька, відірвавшись од стола, глянув на залю і, зустрівшись з Козярем, лише очима усміхнувся й почав записувати винесену постанову.

Козяр посидів ще з хвилину, а потім підвівся й вийшов із залі, важко гупаючи чобітьми.

Вдома Козяр аж подобрішав. То бувало завжди лаяв свою жінку Секлету, суху, як тараня, з поморщеним, наче спечена картопля, обличчям, а

сьогодні, як після сповіді, хоч до рани його клади — такий добрий.

Прийшов, пожартував навіть. Сів на покуті, обіперся ліктями на стіл і промовив:

— Чортового батька він мене посадить, я не такий, що скоро дамся.

— А ти б кинув це діло та не зачіпав би вже того лісу, — боязко обізвалася Секлета.

— Ёт, тямиш ти.

У хаті було душно й гуділи мухи. Секлета стояла біля печі й дивилася на чоловіка, який розчісував товстими чорними пальцями бороду. За хвилину він знову звернувся до Секлети.

— Приготуй но, стара, що на вечір. Гулька — секретар суду — має прийти. Бо то ж він мені помагає викрутитися з біди, так що треба його почастувати.

-- Що ж би йому такє приготувати! -- взялася Секлета за голову.

— У мене випити є що, за цим діло не стане, а ти вже з закускою порайся.

— Та може він із тих тілігентних, що й не вгодиш йому.

— Отакої. Потуратимеш йому. Як вип'є оцієї скаженої, що недавно вигнав, то тріскатиме, що не даси, бо це не самогон, а вогонь справжній.

Враз обличчя Козяреві нахмурилося, і він підвівся з лави. Пригадав, що через лісника він має клопіт, і всередині закипіла злість. Щоб угамувати її, вийшов на двір і почав поратися біля худоби, аж поки не почало смеркати.

Коли довгі тіні злилися з темрявою літньої ночі й духота змінилася холодком, поза городами прийшов до Козяра Гулька. Схильці, схильці, понід плоти, щоб ніхто не бачив. Чорна паща дверей проковтнула його, і він опинився в хаті. Заснапаний, сів на лаву й хутко заговорив:

— Добрий вечір. Чи є хто живий, обзивайтесь... Світить світло та позатуляйте вікна.

За хвилину, човгаючи чобітьми, увійшов знадвору Козяр.

— Ви вже є,— приглядаючись у темряві до Гульки, промовив він,— оце добре зробили, що зайшли. Порадимось.

— Аякже. Тепер тільки радитись і час підходящий,— потираючи руки, обізвався Гулька й підсунувся до столу.

Секлета шаруділа за комином, шукала сірників. Витерла, й темрява квапливо розбіглася по кутках, пошматована. На стінах заскакали чудернацькі тіні. Козяр рядниною завішував вікна. При світлі лампи Гульчине обличчя лисніло й було схоже з гарбузом, що достигав, вигріваючись на сонці:

— Почекаємо Безпалька, чи почнемо,— ставлячи на стіл пляшку з заправленим самогоном, запитав Козяр.

— Як чекати, то чекати, а як починати, то я також не проти.

— Воно й те правда. Подавай но, стара, що там у тебе є.

Секлета заметушилась, забігала дрібними кроками від печі до столу. Козяр поважно наливав самогон. Деякий час у хаті панувала тиша, лише чутно було, як чмакав губами Козяр, заїдаючи.

Нарешті він порушив тишу й заговорив якимсь хрипкувато, бо самогон був міцний і зразу ж вплинув на голосові протинки.

— Ну, це ви дуже добре зробили, що затримали повістки. Тепер матимемо час обміркувати, що робити далі, а то могли б припаяти.

— А, я можу. Доброму чоловікові все можна. Тільки...

— Ви не турбуйтеся, я вам подякую. За цим діло не стало.

Козяр витягнув із кишені калитку й вийняв з неї червінця. Склав кілька разів і боком сунув Гульці в руку.

— Що ж, ми зробимо так, що діло буде припинене, абож загубиться, та й лежатиме в архіві, поки сонце світить.

— Так, так. Ви вже знаєте, що з ним робити, а я вже дякуватиму.

В сінях хтось загрюкав. Гулька насторожено прислухався й дивився на двері.

— Це, мабуть, Безпалько. О, так і є.

До хати увійшов середнього росту худорлявий чоловік. Заметушився, забігав по хаті і, перебиваючи всіх, заговорив пискливим жіночим голосом.

— І вигадали... судити за те, що чоловік гнав собі самогон. Оце тобі й свобода. Тож не краде, абож не вбиває людей, а курить для себе, для свого здоров'я, та й годі. Хіба ж до купишся казенної, як вона тобі така дорога. А тут кашель, чи простуда яка, та й є... свої ліки. Випив трошки, натерся, вкрився й на ранок здоровісінький. Абож дубки: візьмемо. Казали ж, що ліс народній, ну, коли так, то бери й рубай, для чого тобі треба. Але ні, ще йди проси, скидай шапку. Ну, чисто тобі, як за старого режиму. І за що тільки вмирили?

— Так-так,— погладжував бороду Козяр.— Такі вже діла. От товариш секретар кажуть, що виручать нас із біди.

— Кого це нас? То може вас одного, бо я що: мене не впіймали і воно виходить, що я не рубав лісу й не варив самогону.

— А в засторонку дубки соломною прикриті які? Що вони на полі вирости? А закваска чия? Ми ж на половину все зробили, то й одвічати треба разом. На половині значить.

— Ні, спасибі вам за ласку, а в тюрму я не сяду. Мене не впіймали.

— То що ж це воно виходить? Я один повинен за все одвіт держати!..— стукнувши кулаком об стіл, вигукнув хазяїн.

— Заспокойтеся, нічого вам не буде, — промовив Гулька, потім звернувся до Безпалька, зробивши суворе обличчя.

— Так не можна. Раз діло на паях, то треба вже до кінця на паях довести. Продасте там з пару дубчаків та з чвертку самогону принесете мені — й усе, а ми вже залагодимо.

В хаті запанувала тиша. На стінах гойдалися тіні і темними смугами лягли під очима в Козяра. і Секлета, дивлячись на чоловіка, лякалася, бо здавалося їй, що дивиться він якимись глибокими, чорними ямами замість очей. Тихо стояла коло печі й думала:

— П'є, краде, а навіщо це йому. Можна б і так прожити. Всього є досить. Сина прогнав з дому за те, що той у якісь самовольці записався. Бідний Антоньо десь по людях ходить, — голосно зідхнула й мовчки полізла на піч.

У хаті ще деякий час був гамір, потім поволі почав затихати. Далеко за північ компанія розійшлася.

* * *

Гулька передав справу діловодів суду, Данькові, й наказував:

— Оце підшиєте, пронумеруйте й покладете до архіву, бо ця справа вже закінчена.

Данько мовчки кивнув головою і зразу ж взявся підшивати. Підбираючи папери, він механічно дивився на дати, щоб підбирати їх за хронологічним порядком, аж ось в очі спало знайоме прізвище — Козяр, і діловод почав уважно перечитувати справу. Прочитавши до кінця, Данько замислився.

„Ясно, як дважди два, що Гулька хоче замохорити справу,— думав він,— бо чого ж би її до архіву, коли вона ще не закінчена“. Да... Діло не чисте,— вже вголос сам до себе промовив. — Справдо чорта, кілька сот, суддя кожної справи не пам'ятає та й справу порушила міліція й лісництво, так що за своїми ділами не нагадають; ну, а тут: давність, підійде яканебудь амністія, що справи за такими й такими ось статтями припиняється бо нез'явні злочини— й амба, а Гулька видно заробив на цьому, та й не вперше він робить такі штуки. Треба буде підстежити його та порадитись з Антоном.

Вечором у сельбуді, після комсомольських зборів, Данько покликав Антона в куток і запитав.

— Твій батько самогон жене?

Антон здивовано здвигнув плечима.

— Та відповідай — жене чи ні?

— Ти ж знаєш, що він мене прогнав із дому, і я з ним нічого не маю.

— Це не важно. Ти мені кажи, чи курить він самогон?

— Ну, курить і кутив, і шкода, що до цього часу не попався, нехай би попарився старий чорт.

— Так. А ліс краде?

— Чого ти до мене причепився? Він собі Роман Козяр, а я Антін Козяр, і я нічого спільного з ним не маю, тільки й того, що Козяр, бо своїм батьком якогось самогонщика, лісокрада; ворога радвледи визнати я не можу.

— Так ось слухай!— і Данько розказав Антонові про те, що він викрив у канцелярії суду в справі старого Козяра.

Антон замислено слухав Данька й дивився за вікно, що до нього щільно притулилася прозора літня ніч і наче прислухалася до розмови двох хлопців, які обурено розказували один одному про злочини. Радились, як попередити, викрити.

— Панькатись немає чого,— рішуче промовив Антін,— нехай він мені батько... та що там говорити, нехай буде сам чорт, а цю компанійку треба посадити... Давай зараз же напишемо до округової газети. А завтра ти, Даньку, передивись усі справи, що в архіві, може там ще щонебудь, розкопаєш. Знайдеш що підозріле й клади окремо буде ревізія, то зразу все й підсунь.

— Правильно.

Ще довго за північ сиділи хлопці в сельбуді порожньому, бо всі вже розійшлися, і складали допис.

* * *

Гулька нервово бігав по канцелярії суду, заглядав у шахви, в шухляди, накидався на діловода Данька.

— Це у вас у комсомолі так учать, щоб нічого не робити. Ліньки розводити тут, порозгублювали справи, а мені відповідати треба.

Данько нахилився над паперами й мовчав, ховаючи десь у куточках біля рота тонку посмішку.

— А, собако. Я тебе впіймаю... Я тобі покажу, як писати,— лаявся Гулька з другої кімнати.

Це було щось через два тижні, як Данько з Антоном написали допис. Допис надрукували, і округова РСІ запропонувала своїй комісії, що якраз перебувала у Вілевському в якійсь справі,— перевірити факт і зробити ревізію судових справ.

Гулька не читав газети й не знав до останнього дня, що хтось там про нього щось написав, і сьогоднішня ревізія була для нього, як грім з ясного неба. Хотів був поправити справу, та було вже пізно. Після вчорашньої випивки Козяревого перваку міцно заснув і запізнився на службу, а коли прийшов до суду, то застав там комісію, якій Данько показував „архівні“ справи. Мусів

стояти й мовчки дивитися, як без жалю секретар комісії записував до протокола всі його гріхи.

— А що ж це ви, товаришу Данько, за чим же ви дивилися? Що ви неписьменні, що незакінчені справи покладали до архіву? — накинувся був секретар на діловода, але голова комісії байдужим голосом припинив його.

— Не турбуйтеся, ми знайдемо винних.

Ледве дочекавши вечора, Гулька поза городами, щоб не бачив ніхто, почав оббігати своїх „клієнтів“. Спершу зайшов до Козяра.

— Ще йому мало дав, боком би вилізло, — подумав Козяр побачивши Гульку, що йшов повз вікна Гулька влетів у хату, гримнув дверми й важко сів на лаву.

— Пропали, — захекано вимовив він, — пропали...

— А що трапилось? — тривожно запитав Козяр. — М. знову шукати будуть самогону. А в мене закваска, як золото, ще цю ніч постояла б та й жени. От, господи, доведеться виливати, — квапливо схопився і хотів був іти до комори, але Гулька його притримав.

— Яка там закваска... ревізія сьогодні була з РСІ. Всі наші справи викрила.

— Ну та й що? — не розуміючи перепитав Козяр.

— От вам і ну. Бупр мені й вам.

У хаті запанувала тиша. Козяр, витріщивши очі, безглуздодивився на Гульку смикав себе за бороду.

— Я так і знала... ой, господоньку, — злазячи з печі стогнала Секлета.

— Мовчи, анахтемо, — визвірився на неї Козяр, — я знаю хто мені доріжку стелить... Виродила на мою голову...

Щільно до вікон притулилася ніч прозора, літня. Байдуже прислухалася до розмови в хаті, бо однаково їй, що не ховати — чи добре, чи зле під своїми шатами.

Весна 1928.

З М І С Т

	Стор
Доказ	3
П'ятеро	11
У вогненному колі	26
Втеча	44
Град	52
Верховини	60
Намисто	67
Допомога	78
Земля	85
Восени	96
Зірниці	105
Спека	114

520-6

РЛ
№ 511

4629

119

04-132
кон. р. 50